กวีและวรรณคดีสมัยอยุธยาตอนกลาง

กวีที่กล่าวถึงเป็นพระองค์แรก คือ **สมเด็จพระนารายณ์มหาราช** ซึ่งเป็นพระเจ้าแผ่นดินที่สนพระทัยในวรรณคดี และทรงมีความสามารถในการแต่งอีกด้วย ปรากฏในกฎมนเทียรบาลว่าทรงมีพระราชจริยวัตรที่ทรงปฏิบัติเป็นปกติสม่ำเสมอ คือในยามต้นทรงสดับตนตรีและทอดพระเนตรระบำ สุดการดุริยางค์แล้วทรงธรรมสากัจฉาและสาธยายมนต์ ต่อนั้นโปรดเกล้า ฯ ให้นักปราชญ์ราชบัณฑิตเข้าเฝ้า แล้วมีการเล่นบันเทิงทางการแต่งหนังสือ แต่งโคลงประกวดกันบ้าง โต้ตอบกันด้วยโคลงบ้าง หรือทรงแต่งโคลงค้างไว้ให้ผู้อื่นไปแต่งต่อบ้าง ต่อยามสามจึงเข้าบรรทม (คืนหนึ่งมี ๔ ยาม) นอกจากนั้นเมื่อเสร็จพิธีใด ๆ หรือเสด็จประพาสที่ใด ก็โปรดให้มีการแต่งโคลงเล่นกันอยู่เสมอ พระราชนิยมของพระมหากษัตริย์เป็นฉะนี้ ก็ย่อมเป็นธรรมดาที่วรรณคดีจะเจริญรุ่งเรืองยิ่งในตลอดเวลา ๓๒ ปีที่ทรงครองราชสมบัติอยู่

งานพระราชนิพนธ์ มีดังนี้คือ

๑. **สมุทรโฆษคำฉันท์** ตอนต่อจากพระมหาราชครูซึ่งเริ่มแต่งเอาไว้แต่ถึงอนิจกรรมก่อนแต่งจบ สมเด็จพระนารายณ์จึงทรงแต่งต่อไป บทพระราชนิพนธ์เริ่มความตอนที่พระสมุทรโฆษและนางพินทุมดีไปใช้บน จนกระทั่งถึงตอนวิทยาธรคร่ำครวญอยู่ในสวน มีข้อความว่า

พิศพระกุฎีอา ศรมสถานตระการกล
แกมแก้วประกลยน ตประกิตประเกาะกัน

และจบลงด้วยความที่ว่า

ตนกูตายก็จะตายผู้เดียวใครจะแลดู โอ้แก้วกับตนกู ฤเห็น

แม้บทพระราชนิพนธ์นี้จะไม่สู้ยาวนัก และทรงแต่งไปไม่จบตลอดทั้งเรื่อง แต่ก็แสดงความสามารถของพระองค์ในฐานะกวีท่านหนึ่ง ทรงแต่งได้ประสานสนิทกับเนื้อความที่พระมหาราชครูผู้เป็นกวีเอกของสมัยนั้นได้แต่งไว้

๒. โคลงสุภาษิต ๓ เรื่องคือ

๒.๑ โคลงท้าวทศรถสอนพระราม เนื้อเรื่องสั้น ๆ มีโคลง ๑๒ โคลง กล่าวถึงราชวัตรที่พระมหากษัตริย์ควรปฏิบัติต่อพระโอรส

๒.๒ โคลงพาลีสอนน้อง มีโคลง ๓๒ บท สอนขนบธรรมเนียมที่ข้าราชการพึงปฏิบัติต่อเจ้านาย

๒.๓ โคลงราชสวัสดิ์ ๖๓ โคลง มีเนื้อเรื่องทำนองสอนธรรมเนียมปฏิบัติราชการแก่ผู้ที่จะเป็นข้าแผ่นดิน

๓. **เพลงยาวพยากรณ์กรุงศรีอยุธยา** ตีพิมพ์ในประชุมพงศาวดารภาคที่ ๖๓ แต่งเป็นกลอนเพลงยาว หนังสือ "คำให้การขุนหลวงหาวัด" และ "คำให้การชาวกรุงเก่า" กล่าวว่าเป็นคำพยากรณ์ของพระพุทธเจ้าเสือ แต่ปรากฏชื่อผู้แต่งในเพลงยาวว่า "สมเด็จพระศรีสุริเยนทราธิบดี" ซึ่งเป็นสร้อยพระนามพระนารายณ์

เนื้อเรื่องเป็นคำพยากรณ์ถึงความพินาศล่มจมของกรุงศรีอยุธยาในอนาคต (ของระยะเวลานั้น) มีข้อความน่ากลัว เช่นกล่าวถึงสภาพกรุงศรีอยุธยาคราวล่มจมไว้ว่า

"อกแผ่นดินจะเป็นบ้าฟ้าจะเหลือง
ผีป่าก็วิ่งเข้าสิงเมือง
ผีเมืองก็จะออกไปอยู่ไพร"

ฯลฯ

๔. โคลงเบ็ดเตล็ด โต้ตอบกับกวีในสมัยนั้น และโคลงที่ทรงแต่งค้างไว้ให้พระมหาราชครูไปแต่งต่อ แต่ศรีปราชญ์ต่อเสียก่อน คือโคลง

บทพระราชนิพนธ์ทรงไว้

อันใดย้ำแก้มแม่ *หมองหมาย*
ยุงเหลือบฤาริ้นพราย *ลอบกล้ำ*

ศรีปราชญ์แต่งต่อ

ผิวขนแต่จักกราย *ยังยาก*
ใครจักอาจให้ช้ำ *ชอกเนื้อเรียมสงวน*

(ตามตำนานเรื่องศรีปราชญ์ของพระยาปริยัติธรรมธาดา)

โคลงโต้ตอบกับพระราชเทวี

พระราชเทวี	*ทินกรวรเดชฤๅ*	*งามยง ยิ่งแฮ*
	อ้าใช่อาทิตย์จง	*อยู่เกล้า*
	นารายณ์เสด็จลง	*มาแปลก ปลอมฤๅ*
	อ้าใช่นารายณ์เจ้า	*พระผู้เสด็จมา*
พระนารายณ์	*ศศิวรเดชฤๅ*	*งามนัก*
	อ้าใช่เดือนเพ็ญพักตร์	*หนุ่มเหน้า*
	อัปสรบวรลักษณ์	*เลื่องแต่ง ผจงฤๅ*
	อ้าใช่นางฟ้าเจ้า	*พี่ใช้ยาใจ*

กวีคนต่อมาที่จะได้กล่าวถึงคือ **พระมหาราชครู** ท่านผู้นี้เคยมีผู้ตั้งข้อสังเกตและให้ความเห็นโต้แย้งกันเป็น ๒ ฝ่ายว่าจะเป็นคน ๆ เดียวกับ **พระโหราธิบดี** หรือไม่ใช่ (ประวัติวรรณคดี เล่ม ๒ คณะอาจารย์ภาษาไทย **ร.ร. เตรียมอุดมศึกษา** พ.ศ. ๒๔๙๔) **ฝ่ายที่มีความเห็นว่าเป็นคนละคน** แสดงข้อคิดว่า

๑. ชื่อของท่านทั้ง ๒ นี้แยกกัน ตำแหน่ง **มหาราชครู** กับตำแหน่ง **โหราธิบดี** ต่างก็มีอยู่ในทำเนียบบรรดาศักดิ์ข้าราชการแยกกันตามกฎมนเทียรบาล (ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ ๑ ม. ธรรมศาสตร์ ฯ เล่ม ๑ น. ๑๐๒)

๒. งานของท่านทั้งสองนี้ แยกกันเป็นคนละแบบ คือ พระมหาราชครู แต่งเสือโคคำฉันท์ และสมุทรโฆษคำฉันท์ (ตอนต้น) เป็นวรรณคดีร้อยกรองอันเป็นเรื่องบันเทิงใจ ส่วนพระโหราธิบดี แต่งพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาและจินดามณี ซึ่งแต่งเป็นร้อยแก้ว และเป็นสารคดี ทั้งเป็นหลักฐานสำหรับพระนคร ทำให้เห็นว่า ท่านทั้งสองนี้ต่างถนัดกันคนละทาง

๓. ตามตำนานกล่าวว่า ศรีปราชญ์เมื่อก่อนจะถูกประหารนั้น ได้กล่าวคำโคลงบทหนึ่งว่า

ธรณีภพนี้เพ่ง *ทิพญาณ หนึ่งรา*
*เรา*ก็ **ลูกอาจารย์** *หนึ่งบ้าง*
เราผิดท่านประหาร *เราชอบ*
เราบ่ผิดท่านมล้าง *ดาบนี้คืนสนอง*

คำว่า **ลูกอาจารย์** นี้ เป็นที่เข้าใจกันว่าพระมหาราชครูเป็นบิดา พระมหาราชครูแต่งสมุทรโฆษ ส่วนศรีปราชญ์แต่งอนิรุทธคำฉันท์ ใช้ลักษณะการแต่งทำนองเดียวกัน และเนื้อเรื่องก็คล้ายคลึงกันมาก ดูประหนึ่งว่าศรีปราชญ์แต่งแข่งขันบิดาของตน ทำนอง "วัดรอยเท้า" ซึ่งเป็นการผิดมาก และคนโบราณถือเป็นอย่างยิ่ง (วรรณคดีสาร ฉบับที่ ๖ มกราคม ๒๔๘๖ หน้า ๖๔) เพราะฉะนั้นจึงเห็นว่าศรีปราชญ์เป็นบุตรพระโหราธิบดี (บิดาทำนายชีวิตของศรีปราชญ์เอาไว้อย่างถูกต้องแม่นยำ) ไม่ใช่บุตรพระมหาราชครู และย่อมแต่งอนิรุทธคำฉันท์ได้โดยไม่มีปัญหาว่าเป็นการแข่งขันกับบิดาของตนเอง และเป็นเหตุผลให้กล่าวได้ว่าพระมหาราชครูกับพระโหราเป็นคนละคนกัน

ส่วนที่เห็นว่าเป็นคน ๆ เดียวกันก็ให้เหตุผลเชิงแย้งข้อความข้างต้นว่า

๑. ที่ว่าตำแหน่งแยกกันนั้น อาจเป็นได้ว่าเดิมมีตำแหน่งโหราธิบดีอยู่ก่อน รับราชการมาตั้งแต่รัชกาลพระเจ้าปราสาททอง มีชื่อเสียงปรากฏว่าทำนายได้แม่นยำนัก เรียกกันตามปากชาวบ้านว่า "พระโหราทำนายหนู" และได้รับราชการต่อมาจนถึงแผ่นดินพระนารายณ์ บางทีจะได้เป็นพระอาจารย์ของสมเด็จพระนารายณ์ จึงเรียกว่า พระมหาราชครู ก็ได้ (หมายความว่าเป็นครูของพระราชา ไม่ใช่ตำแหน่งมหาราชครูฝ่ายลูกขุน หรือมหาราชครูพราหมณ์ปุโรหิต อันเป็นบรรดาศักดิ์ในทำเนียบข้าราชการ ถือศักดินา ๑๐,๐๐๐ ไร่ ทั้งสองตำแหน่ง)

๒. ที่อ้างว่า งานประพันธ์เป็นคนละแบบกัน หมายความว่าถนัดต่างกันนั้นก็อาจแก้ได้ว่า หนังสือที่พระโหราธิบดีแต่ง ได้แก่ แบบเรียนจินดามณี และพระราชพงศาวดารฯ เป็นหนังสือที่มีพระบรมราชโองการให้แต่งสำหรับพระนคร ก็ย่อมใช้ชื่อตำแหน่งในการเขียน ส่วนเสือโคคำฉันท์และสมุทรโฆษคำฉันท์นั้น เป็นการเขียนเพื่อประโยชน์ในทางบันเทิงไม่เกี่ยวกับราชการที่เดียวนัก จึงใช้ชื่อที่เรียกกันทั่วไป

๓. เรื่องเกี่ยวกับการเป็นบิดาของศรีปราชญ์นั้น น่าจะถือว่าศรีปราชญ์เป็นบุตรโหร ผู้ทำนายชะตาชีวิตของบุตรไว้อย่างแม่นยำ และโคลงที่ศรีปราชญ์อ้างว่าตนเป็น "ลูกอาจารย์" ก็น่าจะเป็นจริงคือบิดาของศรีปราชญ์เป็นทั้งโหรและเป็นทั้งครู

ส่วนที่กล่าวว่าการเขียนอนิรุทธคำฉันท์เป็นการวัดรอยเท้าบิดานั้น อาจอภิปรายได้ว่า บิดาสันทัดอย่างไรบุตรก็เจริญรอยตาม และศรีปราชญ์อาจเห็นบิดาของตนชราแล้วจะเขียนสมุทรโฆษไปไม่จบ จึงได้แต่งอนิรุทธ ฯ ขึ้นเสมือนเป็นการทำแทนงานของบิดาก็ได้

คำกล่าวโต้แย้งต่อกันนี้ยังไม่ถือเป็นยุติ ว่าเป็นคน ๆ เดียวกันหรือไม่

งานประพันธ์ของพระมหาราชครู

๑. เสือโคคำฉันท์ แต่งก่อนสมุทรโฆษ ฯ เพราะแต่งได้จบบริบูรณ์ บางท่านกล่าวว่าเป็นการทดลองใช้ฉันท์เขียนเรื่องยาว ก่อนที่จะแต่งสมุทรโฆษคำฉันท์ซึ่งเป็นเรื่องใหญ่กว่า ในโคลงตอนท้ายของคำฉันท์นี้กล่าวว่าผู้แต่งคือ "พระบรมครู" (ไม่ใช้คำว่ามหาราชครู)

เสือโคโปฏกไท้ ทั้งสอง
สิทธิฤาษีสมพอง เศกแสร้ง
แลองค์แลกรุงปอง เบ็นปิน เมืองนา
พระบรมครู *แกล้ง กล่าวไว้เบ็นเฉลิม*

เนื้อเรื่องเสือโคคำฉันท์เป็นเรื่องชาดก สมมุติให้สัตว์พูดได้และมีความคิดอย่างมนุษย์ ต่อมาในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยเมื่อการละครเฟื่องฟูมาก ได้ทรงนำชาดกเรื่องเสือโคมาแต่งเป็นบทละครรำให้ชื่อว่า คาวี

ทำนองแต่งทั้งฉันท์และถ้อยคำประณีตสู้สมุทรโฆษไม่ได้ อาจเป็นด้วยว่าเรื่องสมุทรโฆษนั้น มุ่งหมายจะใช้ในงานพระราชพิธีสำคัญจึงเขียนอย่างตั้งใจอย่างเต็มที่

ตัวอย่าง เปรียบเทียบสำนวน

เสือโค *พระเนตรคือศร สมรราชยิงใคร*
ใครเห็นก็พิศมัย รัญจวนจิตจินต์จง
สมุทรโฆษ *ตาสมรคือศรยิงยัน ทรวงสองโทยหรรษ์*
และกามก็กวนกลางใจ

๒. **สมุทรโฆษคำฉันท์** เป็นวรรณคดีที่ได้รับยกย่องจากวรรณคดีสโมสรว่าเป็นยอดของวรรณคดีประเภทฉันท์ ตามตำนานกล่าวว่าพระนารายณ์มหาราชมีพระชนมายุครบเบญจเพส (๒๕ ปี) จึงมีพิธีเสดาะพระเคราะห์ตามตำราไสยศาสตร์ ได้โปรดเกล้าให้พระมหาราชครู แต่งสมุทรโฆษขึ้น เป็นบทพากย์หนัง (หนังใหญ่) เล่นในงานสมโภชพระชนมายุครั้งนั้น มีข้อความกล่าวไว้ในตอนต้นต้นว่า

พระให้กล่าวกาพย์นิพนธ์ จำนองโดยกล ตระการเพลงยศพระ
ให้ฉลักแสบกภาพอันชระ เป็นบรรพบุระณะ นเรนทรราชบรรหาร
ให้ทวยนักคนผู้ชาญ กลเล่นโดยการ ยเป็นบำเทิงธรณี

พระมหาราชครูถึงแก่อนิจกรรมก่อนแต่งจบ เนื้อความไปได้เพียงนางพินทุมดีและพระสมุทรโฆษไปแก้บน จบแค่ความว่า

พระเสด็จด้วยน้องลีลาศ ลุอาศรมอาส -นเทพบุตรอันบล

สมเด็จพระนารายณ์จึงทรงแต่งต่อไป แต่ไม่ทันจบเรื่อง ทรงแต่งไปได้ถึงตอนวิทยาธร ๒ ตน รบแย่งนางนารีผลกัน วิทยาธรที่ชื่อรณาภิมุขถูกแย่งนางไปและถูกแทงตกลงมาบาดเจ็บคร่ำครวญอยู่ในสวนของพระสมุทรโฆษ เรื่องก็คงค้างอยู่เพียงนั้นตั้งแต่สมัยศรีอยุธยา มาจนถึงสมัยรัตนโกสินทร์ เป็นเวลาประมาณ ๑๖๐ ปี จนถึงสมัยรัชกาลที่ ๓ กรมหมื่นไกรสรวิชิตได้กราบทูลอาราธนาสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรสให้ทรงแต่งต่อไป เริ่มด้วยบทที่ว่า

พิทยาธรลำเค็ญ ครวญคร่ำร่ำเข็ญ บรู้กี่ล่ำแสนศัลย์

ต่อมากรมหมื่นไกรสรวิชิตสิ้นพระชนม์ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า ฯ ทรงหยุดนิพนธ์ไป ๒ ปี จนกรมหลวงวงศาธิราชสนิททรงอาราธนาให้นิพนธ์ต่อ จึงได้ทรงแต่งต่อไป จนจบในปี พ.ศ. ๒๓๘๓ มีพระปรารภของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า ฯ ท้ายเรื่องเกี่ยวกับการทรงรับแต่งเรื่องนี้ต่อไปว่า

โดยมุมานะหฤทัย อดสูดูกษัย กวีฤแล้งแหล่งสยาม

ข้อยคิดลิขิตด้วยพยายาม ต่อแต่งเติมตาม สติปัญญาอย่างเยาว์

ห่อนเอื้อมอุกอาจโอฐเอา เคียงคู่ดูเบา บุราณการมฤๅหมาย

ตามประวัติการแต่งดังที่กล่าวมานี้ แสดงว่าสมุทรโฆษคำฉันท์เป็นวรรณคดีที่มีประวัติพิสดาร **มีกวีสำคัญต่างสมัยแต่งต่อกันถึง ๓ คน นับเป็น ๓ สำนวน** และ **นับเวลาเริ่มต้นจนแต่งจบนั้นได้ประมาณ ๒ ศตวรรษ**

การดำเนินเรื่อง นอกจากจะมีประวัติการแต่งอันแปลกดังกล่าวข้างต้น ลักษณะการดำเนินเรื่องยังแตกต่างออกไปจากวรรณคดีเรื่องอื่น ๆ อีกด้วย เนื่องด้วยฉันท์เรื่องนี้มีเจตนาแต่งขึ้นเพื่อใช้เป็นบทพากย์หนัง จึงมีการดำเนินเรื่องตามแบบการเล่นหนังใหญ่ในสมัยนั้น คือก่อนจะดำเนินเรื่องตามชาดก จะเริ่มตามลำดับขั้นดังนี้

๑. บทไหว้ (ประณามบท) อันเป็นธรรมเนียมนิยมในการแต่งร้อยกรองทั่วไปของไทย

๒, แจ้งพระบรมราชโองการให้แต่ง และการสลักตัวหนัง

๓. เล่าเรื่องสมุทรโฆษย่อ ๆ กล่าวถึงพระสมุทรโฆษเสด็จไปคล้องช้าง ขณะพักพลอยู่ในป่าได้กราบไหว้พระโพธิ์ (ต้นไม้ใหญ่) ที่อาศัยร่มเงาด้วยคารวะก่อนบรรทม พระโพธิ์อุ้มไปสมนางพินทุมดีและนำกลับก่อนเวลารุ่งอรุณ พี่เลี้ยงนางพินทุมดีเขียนภาพเทพและราชาที่มีชื่อเสียงให้ดูว่าเป็นผู้ใดที่มาสมสู่ด้วย นางพินทุมดีชี้องค์ถูกต้อง นางธารีพี่เลี้ยงไปเชิญเสด็จพระสมุทรโฆษมาในพิธีสยุมพร พระสมุทรโฆษได้นาง รบกับคู่แข่งขันอื่น ๆ ชนะหมด กล่าวถึงวิทยาธรรบแย่งนางนารีผลกัน คนหนึ่งบาดเจ็บตกลงมาในสวน พระสมุทรโฆษช่วยพยาบาลวิทยาธรถวายพระขรรค์เหาะเหินได้ พระสมุทรโฆษพานางเสด็จเที่ยวไปในป่าหิมพานต์ ขณะพักบรรทมหลับอยู่ถูกวิทยาธรอีกคนหนึ่งลักพระขรรค์ไป จึงต้องดำเนิน

ด้วยพระบาทถึงแม่น้ำใหญ่เกาะขอนข้ามน้ำ ขอนขาด พลัดพรากจากกัน นางพินทุมดีไปขึ้นได้ที่เมืองมัทรบุรี บวชเป็นดาบสินี ให้ช่างสร้างศาลาเขียนภาพประวัติพระสมุทรโฆษและนาง ทั้งแต่เทวดาอุ้มสม พระสมุทรโฆษเสด็จมาถึงศาลาให้เห็นภาพเขียนและได้พบนาง พระอินทร์ให้วิทยาธรคืนพระขรรค์ให้ จึงเหาะกลับนครและครองบ้านเมืองเป็นสุขสวัสดีอยู่จนถึงเวลาสมควร จึงเสด็จออกบวชเป็นราชฤาษีบำเพ็ญพรตในป่าด้วยความสุขสงบ

๔. พรรณนาฉากบ้านเมืองนางพินทุมดี และตัวหนังสำคัญแห่งเมืองนี้ เช่น พระบิดามารดา และนางพินทุมดีเอง

๕. พรรณนาเมืองพระสมุทรโฆษ และตัวหนังสำคัญอย่างข้อ ๔.

๖. จับลิงหัวค่ำ คือการเล่นสนุกขบขัน เพื่อเรียกคนดู มีการเล่นลาวแทงกัน วิ่งวัว จระเข้กัดกัน หัวล้านชนกัน เป็นตัวอย่าง

๗. ดำเนินเรื่องตามเค้าเรื่องย่อในข้อ ๓. แต่ขยายความพิสดารออกไปมากจนจบเรื่อง และคำกล่าวถ่อมพระองค์ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส

ลักษณะการแต่ง แต่งเป็นฉันท์ปนกาพย์ และจบด้วยโคลงสี่สุภาพเป็นบทส่งท้ายเรื่อง

พิจารณาตามเรื่องราวที่ปรากฏอยู่ในสมุทรโฆษ ฯ จะเห็นคุณค่าต่าง ๆ ของวรรณคดีฉบับนี้เป็นอันมาก นอกจากจะแต่งดีมีอรรถรสไพเราะด้วยฉันท์และกาพย์ อันเป็นลักษณะการแต่งที่ยาก แสดงถึงความสามารถพิเศษของผู้แต่งอย่างยิ่งแล้ว ยังทำให้ทราบถึงขนบธรรมเนียมอันเป็นวัฒนธรรมด้านต่าง ๆ ของคนไทยเราอีกหลายประการ เช่น ธรรมเนียมการเล่นหนังใหญ่ ราชประเพณีในการจับช้างเถื่อน และความรู้เกี่ยวกับลักษณะช้างทั้งที่ดีและไม่ดี หนังสือคำฉันท์เล่มนี้จึงเป็นมรดกทางวัฒนธรรมของไทยที่มีค่ายิ่ง

พระโหราธิบดี

เป็นบุคคลสำคัญอีกท่านหนึ่งในวงการแต่งหนังสือในสมัยพระนารายณ์มหาราช ประวัติท่านผู้นี้ได้กล่าวไว้บ้างแล้วในตอนที่พูดถึงพระมหาราชครู สมเด็จกรมพระยาดำรงราชา

นุภาพทรงสันนิษฐานว่า เป็นพระโหราธิบดีชาวเมืองพิจิตรคนเดียวกับพระโหรา ฯ ในสมัยพระเจ้าปราสาททอง นับถือกันมากว่าทายแม่นยำ เคยทายจำนวนหนู (สัตว์) ที่พระเจ้าปราสาททองทรงเอาขันทองครอบไว้อย่างถูกต้อง และเคยทายว่าไฟจะไหม้ในพระราชวังภายในสามวัน พระเจ้าปราสาททองทรงเชื่อเสด็จออกไปอยู่นอกวัง และปรากฏว่าเป็นจริงดังทำนาย เกิดฟ้าผ่าถูกหลังคาพระมหาปราสาท ไฟไหม้ลุกลามไปเป็นอันมากจริง ๆ นายธนิต อยู่โพธิ์ กล่าวว่าพระโหราธิบดีคงถึงแก่อนิจกรรมตั้งแต่ก่อน พ.ศ. ๒๒๒๓ (สมเด็จพระนารายณ์มหาราช ฯ พ.ศ. ๒๔๙๙ หน้า ๕๗)

งานประพันธ์ของพระโหราธิบดี

๑. **จินดามณี** เป็นแบบเรียนภาษาไทยเล่มแรกของเรา และใช้มาจนถึงสมัยรัชกาลที่ ๕ พระโหราธิบดีแต่งถวายเมื่อปีชวด พ.ศ. ๒๒๑๕ (จินดามณี เล่ม ๑–๒ ฉบับพิมพ์ของกรมศิลปากร พ.ศ. ๒๔๘๕ หน้า ๑๑๗, ๑๓๑) ตามพระบรมราชโองการของสมเด็จพระนารายณ์ การเขียนแบบเรียนภาษาไทยเช่นนี้ ต่อมาได้มีผู้เขียนอีกหลายท่าน ดังเช่นพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมหลวงวงศาธิราชสนิท ทรงแต่งจินดามณี (เล่ม ๒) ถวายตามพระบรมราชโองการของพระนั่งเกล้า ฯ และพระศรีสุนทรโวหาร (น้อย อาจารยางกูร) แต่งมูลบทบรรพกิจตามพระบรมราชโองการของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า ฯ

กล่าวกันว่า เวลานั้นฝรั่งก็มาตั้งโรงเรียนสอนศาสนา และสอนหนังสือแก่เด็กไทย สมเด็จพระนารายณ์เกรงว่าเด็กไทยจะเข้ารีตนิยมฝรั่งเสียหมด จึงให้สอนหนังสือไทยแก่เด็กไทยบ้าง (ประวัติวรรณคดีเล่ม ๒ คณะอาจารย์ ร.ร. เตรียมอุดม ฯ พ.ศ. ๒๔๙๔ หน้า ๒๘) หนังสือจินดามณีจึงมีขึ้นในระยะเวลานั้น

เนื้อเรื่อง กล่าวถึงอักขรวิธี ว่าด้วยพยัญชนะ สระ วรรณยุกต์ เป็นการหัดอ่านหนังสือไทยให้แตก ในตอนท้ายอธิบายการแต่งกาพย์กลอนและให้ตัวอย่างลักษณะการแต่งแบบต่าง ๆ แต่เพียงสั้น ๆ

๒. พระราชพงศาวดารฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ

เดิมเรียกกันว่า พระราชพงศาวดารฉบับกรุงศรีอยุธยา (หรือกรุงเก่า) ความปรากฏในบานแผนกของหนังสือฉบับนี้ว่า สมเด็จพระนารายณ์โปรดให้รวบรวมขึ้น เมื่อ พ.ศ. ๒๒๒๓ เป็นบันทึกแสดงลำดับประวัติเหตุการณ์ของบ้านเมือง หอพระสมุดมาเปลี่ยนเรียกชื่อพระราชพงศาวดารฉบับหลวงประเสริฐ ฯ เพื่อเป็นเกียรติยศแก่หลวงประเสริฐ ฯ ซึ่งไปได้หนังสือฉบับนี้มาจากราษฎรคนหนึ่ง เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๐ (หลวงประเสริฐอักษรนิติเดิมชื่อ แพ ตาละลักษมณ์ ต่อมาได้เลื่อนเป็นพระยาปริยัติธรรมธาดา เป็นผู้แต่งชีวิตและงานของศรีปราชญ์)

เนื้อเรื่องในพระราชพงศาวดารฉบับนี้ ขึ้นต้นตั้งแต่สร้างพระพุทธเจ้าพแนงเชิงเมื่อจุลศักราช ๖๘๖ (พ.ศ. ๑๘๖๗) และสร้างกรุงศรีอยุธยา เมื่อบีชวด จ.ศ. ๗๑๒ จนถึงบีมะโรง จ.ศ. ๙๖๖ สมเด็จพระนเรศวรเสด็จยกทัพหลวงไปถึงเมืองห้างหลวง มีวิธีบันทึกเป็นทำนองปูมโหรคือตั้งเอาศักราช บีนักษัตร วัน เดือน เวลา ขึ้นก่อน แล้วบรรยายเหตุการณ์สั้น ๆ ดังตัวอย่าง

ศักราช ๙๕๐ ชวดศก ณ วัน ๒ ฯ ๑๒ ค่ำ แผ่นดินไหว

วิธีเขียนพงศาวดาร มีเป็น ๓ แบบ คือ

๑. แบบปูมโหร

๒. แบบจดหมายเหตุกองทัพ

๓. แบบนิทาน (ให้รายละเอียด และมีคำสนทนาโต้ตอบ)

พระศรีมโหสถ เป็นกวีคนต่อมาที่จะกล่าวถึง ท่านผู้นี้เป็นกวีมีผีปากยิ่งผู้หนึ่งแห่งราชสำนักพระนารายณ์มหาราช บรรดาศักดิ์ "ศรีมโหสถ" เป็นที่เข้าใจว่าเป็นชื่อแพทย์หลวง ในกฎหมายศักดินาตอนว่าด้วย "นาพลเรือน" ซึ่งเข้าใจว่าประกาศใช้ครั้งแรกในรัชกาลพระบรมราชาธิราชที่ ๑ (ประมาณระหว่าง พ.ศ. ๑๙๒๑–๑๙๒๕) และชำระใหม่

ในรัชกาลพระพุทธยอดฟ้าฯ กล่าวว่า พระศรีมโหสถ ราชแพทยาธิบดีศรีองครักษ์ เจ้ากรมแพทยาหน้านา ๑๖๐๐" ในกฎมนเทียรบาลพูดถึงพระศรีมโหสถกล่าวนามรวมกันไปกับเจ้าหน้าที่ซึ่งมีตำแหน่งพยากรณ์และพิธี ในพระราชกำหนดเก่า รัชกาลพระเจ้าบรมโกศ ปรากฏนามลูกขุน ๒๓ คน กล่าวถึงพระศรีมโหสถไว้เป็นนามแรก ในฉันท์สดุดีสังเวยกลองวินิจฉัย กล่าวทำนองว่าพระศรีมโหสถมีตำแหน่งหน้าที่วินิจฉัยเกี่ยวกับคดีและแพทย์ (ทำนองพระมโหสถในนิทานชาดกมีความฉลาดปราดเปรื่อง ตัดสินคดีต่าง ๆ เป็นมหาอำมาตย์ผู้ใหญ่ เมื่อแรกเกิดมามีแท่งยาอยู่ในมือด้วย) ตำแหน่งศรีมโหสถจึงเป็นยุติแน่นอนไม่ได้ว่ามีหน้าที่อย่างใดตามที่กล่าวมาแล้ว ในสมัยรัชกาลที่ ๖ มีตำแหน่งแต่ในทางศาล (มโหสถศรีพิพัฒน์)

ประวัติพระศรีมโหสถในสมัยพระนารายณ์ไม่ปรากฏ ทราบกันแต่ว่าเป็นกวีมีผลงานสำคัญคือ

๑. โคลงเฉลิมพระเกียรติพระนารายณ์ เขียนเป็นโคลงสี่สุภาพ ๗๘ บท ใช้ถ้อยคำเรียบ ๆ ธรรมดาไม่มีศัพท์สูงแต่ไพเราะ เนื้อเรื่องตอนต้นกล่าวขอพรพระเจ้าทั้ง ๓ ของลัทธิพราหมณ์ บรรยายถึงการได้ช้างเผือกจากกาญจนบุรี และกล่าวถึงการตีได้เชียงใหม่ การอัญเชิญพระพุทธสิหิงค์มายังกรุงศรีอยุธยา หัวเมืองต่าง ๆ ขอเป็นเมืองออก การสร้างพระราชวังที่ลพบุรี การเสด็จประพาสป่า ชมความงามของป่า พิธีคชกรรม และจบลงด้วยการขอพรพระเป็นเจ้าให้คุ้มครองพระเจ้าแผ่นดิน

๒. กาพย์ห่อโคลง เป็นเรื่องยาวเรื่องแรกที่ใช้ลักษณะการแต่งเป็นแบบกาพย์ห่อโคลง เนื้อเรื่องกล่าวถึงชีวิตชนบธรรมเนียมประเพณีตลอดจนการพูดจาเกี้ยวพาราสี ระหว่างหญิงชายในสมัยศรีอยุธยา เข้าใจว่าเนื้อเรื่องขาดหายเสียในตอนปลาย

๓. โคลงนิราศนครสวรรค์ เป็นเรื่องที่ไม่แพร่หลายนัก เนื้อเรื่องตอนปลายขาดไป

๔. โคลงอักษรสามหมู่ หรือโคลงตรีพิธประดับ เป็นเรื่องสั้น ๆ มีโคลง ๒๙ บท เล่นอักษร พยัญชนะ มากกว่ามุ่งรสไพเราะทางวรรณคดี เข้าใจว่าเนื้อเรื่องขาดไปทั้งต้นและปลาย

ยังมีในคำนำกาพย์ขับไม้เรื่องพระรถเสน ของราชบัณฑิตสภา กล่าวว่ามี **กาพย์ห่อโคลงสรรเสริญเจ้าพระยาช้างเผือก** อีกเรื่องหนึ่ง เป็นของพระศรีมโหสถแต่ง แต่นายธนิต อยู่โพธิ์กล่าวว่าสงสัยว่าจะเป็นนิพนธ์พระยาศรีสุนทรโวหาร (น้อย อาจารยางกูร) ในสมัยรัตนโกสินทร์นี้เอง (สมเด็จพระนารายณ์มหาราช ฯ พฤศจิกายน ๒๔๙๙ หน้า ๖๔)

ขุนเทพกระวี

ตามชื่อน่าจะเป็นผู้มีตำแหน่งเกี่ยวข้องกับหนังสือโดยตรง สมเด็จกรมพระยาดำรงฯ ทรงเล่าไว้ในบันทึกของสมาคมวรรณคดี (เล่ม ๕) ว่า ขุนเทพกระวี (พราหมณ์) เมืองสุโขทัย และเป็นผู้แต่งฉันท์กุษฎีสังเวยกล่อมช้าง ในกฎหมายศักดินาตอน "นาพลเรือน" กล่าวถึงข้าราชการในกรมอาลักษณ์ มีชื่อหมื่นเทพกระวีกับหมื่นทิพกระวี ในหนังสือชุมนุมฉันท์กุษฎีสังเวยซึ่งหอพระสมุดตีพิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๗ มีฉันท์กล่อมช้างความเก่าบอกไว้ว่าขุนเทพกระวี เมืองสุโขทัยแต่ง

ในบรรดาฉันท์กล่อมช้างนี้ ฉันท์ของขุนเทพกระวีนับว่าเก่าที่สุด มีศัพท์เขมรและศัพท์โบราณอยู่เป็นอันมาก นายธนิต อยู่โพธิ์ อธิบายว่าฉันท์กล่อมช้างมีความหลายตอน ตอนหนึ่ง ๆ เรียกว่า "ลา" (เทศน์มหาชาติร่ายยาว จบตอนหนึ่ง ๆ เรียกว่า "แล" แต่คนออกเสียงเป็นแหล่) ฉันท์กล่อมช้างจบหนึ่งมี ๔ ลา คือ

ลำ ๑ ขอพร

ลา ๒ ลาไพร

ลา ๓ ชมเมือง

ลา ๔ สอนช้าง

ฉันท์กล่อมช้างในสมัยรัตนโกสินทร์ ตั้งแต่สมัยพระพุทธยอดฟ้าเป็นต้นมา มีกาพย์ขับไม้เพิ่มขึ้น จึงเป็น ๕ ตอน ๆ หนึ่ง เรียกว่า แผดหนึ่ง (อ่านว่า ผะแด ภาษาเขมร แปลว่า คำ) จึงเป็น แผด ๑ ขอพร, แผด ๒ ลาไพร, แผด ๓ ชมเมือง, แผด ๔ สอนช้าง และแผด ๕ คชาภรณ์ (กล่าวถึงเครื่องประดับช้าง)

คำนมัสการเทพเจ้าตามลัทธิศาสนาพราหมณ์มักไหว้เทพเจ้า ๓ องค์ คือ พระอิศวร พระนารายณ์ และพระพรหม บางสำนวนมีเทพเจ้าเพิ่มเติม คือเติมพระพนัสบดีอันเป็นเจ้าป่า จึงแทรกเข้าไปอีกลาหนึ่ง คือขอช้าง (ให้ได้ช้างลักษณะดี) ของขุนเทพกระวีก็มีลาขอช้างและลาไพร ซึ่งส่วนมากขึ้นต้นด้วย "อย่าพ่อ" หรือ "อย่าแม่" สุดแต่ว่าช้างสำคัญนั้นเป็นช้างพัง หรือช้างพลาย ลาชมเมืองคือกล่าวชมว่าบ้านเมืองเป็นที่น่าอยู่กว่าป่า ลาสอนช้าง เป็นตอนกล่าวสอนอย่างปลอบประโลมว่าอย่าดุร้าย จงเชื่อและรักหมอควาญ

ศรีปราชญ์

เป็นกวีที่มีคนรู้จักกว้างขวางที่สุดท่านหนึ่ง ตำนานศรีปราชญ์ของพระยาปริยัติธรรมธาดา เล่าประวัติอันโลดโผนสะเทือนใจของศรีปราชญ์ไว้อย่างพิสดาร โดยแบ่งเป็นตอน เข้ารับราชการเพราะแต่งโคลงต่อจากสมเด็จพระนารายณ์เป็นที่พอพระทัยเป็นอันมาก

คือโคลง	*อันใดย้ำแก้มแม่ หมองหมาย*		*สมเด็จพระนารายณ์*
	ยุงเหลือบฤๅรื้นพราย ลอบกล้ำ		
	ผิวขนแต่จักกราย ยังยาก		*ศรีปราชญ์*
	ใครจักอาจให้ช้ำ ขอกเนื้อเรียมสงวน		

ศรีปราชญ์จึงได้เข้าถวายตัวรับราชการตั้งแต่ตอนนั้น มีอายุแต่เพียง ๙ ขวบ (บางแห่งว่า ๑๒ ขวบ) พระโหราธิบดีทราบชะตาของบุตรชายว่ามีนิสัยอาจเอื้อม เนื้อความในโคลงที่แต่งต่อ ๒ บทนั้น แสดงว่า หมายถึงนางข้างในของพระเจ้าแผ่นดิน แม้กระทำโดย

ความไม่เดียงสา แต่ก็เป็นเครื่องบอกลักษณะนิสัย โคลง ๒ บาทแรกนั้นมิได้บ่งว่าหมายถึงนางใด มีฐานะอย่างไร แต่ศรีปราชญ์ก็วกไปกล่าวถึงฝ่ายใน พระโหราธิบดีจึงทำนายชะตากรรมของศรีปราชญ์ไว้ว่าจะต้องอาญาถึงแก่ชีวิต จึงได้ทูลขอโทษไว้ว่าแม้ทำผิดใด ๆ ก็ขอให้แต่เพียงเนรเทศ อย่าต้องถึงประหาร พระนารายณ์ก็โปรดให้ตามขอ ศรีปราชญ์ก็ได้เข้ารับราชการใกล้ชิดแต่นั้นมา

ศรีปราชญ์จะมีนามเดิมว่าอย่างไรไม่ปรากฏ เข้าใจกันในเวลาต่อมาว่าศรีปราชญ์อาจเป็นราชทินนามและเหตุที่พระนารายณ์โปรดเกล้า ฯ ให้เป็นที่ศรีปราชญ์นั้นเพราะกราบบังคมทูลถูกพระทัยเมื่อคราวเสด็จประพาสครั้งหนึ่งว่า เหตุใดลิงจึงส่งเสียงอึกทึกผิดปกติโดยทูลว่า "มักกโฏ (ลิง)...มันทำสมัครสังวาสผิดประหลาดกว่าธรรมดา" (บางแห่งเล่าว่าได้เป็นที่ศรีปราชญ์เพราะกราบบังคมทูลเรื่องที่มหาดเล็กหัวเราะเอิกเกริกว่า เป็นเพราะ "วานะระถ่ายอุจจาระรดศีรษะพระยาเดโช")

ศรีปราชญ์เป็นกวีปราดเปรื่องมาก แข่งขันและโต้ตอบโคลงด้วยปฏิภาณกับบุคคลอื่น ๆ ในเวลานั้นเสมอและได้แสดงว่าเหนือกว่าทุกคน เช่น พระสนม พระเยาวราช (เชียงใหม่) เป็นต้น

ตอนต่อมาเป็นตอนศรีปราชญ์ถูกเนรเทศไปอยู่เมืองนครศรีธรรมราช เพราะมีเรื่องโกรธแค้นกับพระสนม อันเนื่องมาจากผีปากกล้าไม่ลดละของศรีปราชญ์ เริ่มกรณีพิพาทด้วยพระสนม (นางในคนหนึ่งไม่ปรากฏว่าชื่อใด เรียกกันแต่เท่านี้) แต่งโคลงดูหมิ่นศรีปราชญ์เป็นใจความว่า

หะหายกระต่ายเต้น ชมจันทร์
มันบ่เจียมตัวมัน ต่ำต้อย
นกยูงหากกระสัน ถึงเมฆ
มันบ่เจียมตัวน้อย ต่ำต้อยเตียรจัฉาน

ศรีปราชญ์ตอบโต้ว่า

หะหายกระต่ายเต้น ขมแข
สูงสุดสายตาแล สู่ฟ้า
ฤดูฤดีแด สัตว์สู่ กันนา
อย่าว่าเราเจ้าข้า อยู่พื้นดินเดียว

คำตอบนี้คมคายนัก แต่ทำให้พระสนมโกรธแค้นอย่างยิ่ง ศรีปราชญ์ถูกฟ้องและถูกลงโทษให้ขนเลนริมกำแพงวัง พระสนมตามไปเยาะเย้ย ศรีปราชญ์จึงเอาโคลนสาดเสียเปรอะเปื้อน โทษครั้งที่ ๒ นี้ถึงกับถูกเนรเทศไปอยู่เมืองนครศรีธรรมราช

เนื้อความในตำนานศรีปราชญ์ตอนต่อมาเล่าว่า ศรีปราชญ์ไปอยู่เมืองนครศรีธรรมราชแล้วก็ยังละนิสัยเดิมไม่ได้ ได้ลอบเขียนโคลงติดต่อกับหญิงภรรยาคนหนึ่งของเจ้าพระยานคร ฯ เจ้าพระยานคร ฯ จึงให้ประหารชีวิตศรีปราชญ์เสีย ก่อนตายศรีปราชญ์ได้กล่าวโคลงเอาไว้โคลงหนึ่ง เป็นที่รู้จักกันทั่วไป คือ

"ธรณีภพนี้เพ่ง ทิพญาณ หนึ่งรา (บางแห่งว่า ธรณีนี้นี้ เป็นพยาน)
เราก็ลูกอาจารย์ หนึ่งบ้าง
เราผิดท่านประหาร เราชอบ
เราบ่ผิดท่านมล้าง ดาบนี้คืนสนอง

เมื่อพระนารายณ์คลายพิโรธศรีปราชญ์ลงในเวลาต่อมา จึงทรงให้หาตัวศรีปราชญ์กลับ แต่เมื่อทรงทราบว่าเจ้าพระยานคร ฯ ประหารศรีปราชญ์เสียแล้ว ก็ทรงขุ่นเคืองพระทัยมากให้ประหารเจ้าพระยานคร ฯ ตายตกตามไป สมดังคำโคลงบั่นฉินวาจาของศรีปราชญ์

เรื่องราวของศรีปราชญ์นี้จะมีความจริงเพียงใดก็ยากที่จะกล่าวได้ แต่มีข้อขัดแย้งทางประวัติศาสตร์อยู่หลายข้อ เช่นเรื่องการประหารเจ้าพระยานคร ฯ ไม่ปรากฏว่าได้มีการประหารเจ้าเมืองนี้ในแผ่นดินพระนารายณ์ ในแผ่นดินพระเพทราชาได้มีการปราบปรามเจ้าพระยานคร ฯ ซึ่งชื่อว่าพระยารามเดโช เพราะพระยารามเดโชถือตนว่าจงรักภักดีต่อพระ

นารายณ์ไม่ยอมอ่อนน้อมต่อพระเพทราชา ซึ่งเป็นกษัตริย์พระองค์ใหม่เปลี่ยนราชวงศ์ใหม่ขึ้นครองราชสมบัติแทน ขุนหลวงสรศักดิ์จึงให้ยกกองทัพไปปราบปราม แต่พระยารามเดโชหนีไปได้ พระยาราชบังสันแม่ทัพที่ยกไปปราบเป็นผู้ช่วยให้หนีจึงถูกประหารชีวิตแทน จึงเท่ากับไม่เคยมีการประหารเจ้านคร ๆ เลย แต่ผู้ที่เห็นด้วยกับประวัติของศรีปราชญ์ตามที่เล่ามาข้างต้นก็มี โดยอ้างหนังสือคำให้การของชาวกรุงเก่า และคำให้การของขุนหลวงหาวัดเป็นหลักฐาน ว่าตรงกับตำนานที่เล่ามานี้

งานประพันธ์ของศรีปราชญ์

๑. อนิรุทธคำฉันท์ เชื่อกันว่าเป็นงานที่ศรีปราชญ์แต่งเมื่อรับราชการอยู่กับพระนารายณ์ มีผู้กล่าวว่าศรีปราชญ์แต่งขึ้นด้วยความมานะที่จะลบล้างคำประมาทของบิดาว่า แต่งได้แต่โคลงซึ่งเป็นของง่าย แต่จะแต่งฉันท์ซึ่งเป็นลักษณะคำประพันธ์ที่ยากและประณีตไม่ได้ (ประวัติวรรณคดี เล่ม ๒ คณะอาจารย์ภาษาไทยแห่ง ร.ร. เตรียมอุดม ๒๔๙๔ หน้า ๓๙) ศรีปราชญ์จึงแต่งอนิรุทธคำฉันท์ขึ้น แต่มีบางท่านให้ความเห็นว่า ศรีปราชญ์แต่งอนิรุทธเพราะเป็นห่วงว่าบิดาชราแล้ว จะแต่งสมุทรโฆษซึ่งจะใช้ในงานพระราชพิธีสมโภชพระชนมายุครบเบญจเพสของพระสมเด็จพระนารายณ์ไม่สำเร็จ จึงได้แต่งเรื่องนี้ขึ้น มีเนื้อเรื่องคล้ายคลึงกัน แต่งด้วยฉันท์เหมือนกันและตั้งใจให้เป็นบทพากย์หนังเหมือนกัน (แต่วิธีดำเนินเรื่องไม่เหมือนสมุทรโฆษ ซึ่งได้กล่าวละเอียดไว้แล้ว) เพื่อว่าจะได้เป็นเรื่องสำรองและเป็นงานแทนงานของบิดาก็ได้ (ล.ต. หน้า ๔๑)

อนิรุทธคำฉันท์เป็นงานประพันธ์ที่แสดงนิสัย และบุคลิกภาพของผู้แต่งให้เห็นอย่างชัดเจน คือแสดงให้เห็นชัดว่าศรีปราชญ์เป็นคนไม่เคร่งครัดต่อธรรมเนียมในการแต่งหนังสือ ประณามบท (บทไหว้) ซึ่งควรอยู่ในตอนต้นเรื่อง ศรีปราชญ์กลับเอาไปไว้ในตอนท้าย และที่แปลกมากก็คือ ในอนิรุทธคำฉันท์นี้มีร่ายสุภาพปนอยู่ด้วย เรียกได้ว่า ไม่เคยมีธรรมเนียมในการเอาร่ายมาปนในการแต่งฉันท์และกาพย์เลย ลีลาฉันท์และการดำเนินเรื่องรวดเร็ว รวบรัด แสดงถึงความเป็นคนใจร้อน และยังมีการกล่าวถึงการลงพระบังคนของกษัตริย์เอาไว้อีกด้วย (มีลิลิตพระลออีกเรื่องหนึ่งที่กล่าวถึงเรื่องนี้ นอกจาก ๒ เรื่องนี้แล้ว

ไม่ปรากฏในเรื่องใดอีก) ทั้งหมดนี้เป็นเครื่องแสดงนิสัยรักอิสระเสรีในการแต่งหนังสือ ต้องการให้เป็นแบบของตนเองโดยเฉพาะ

เนื้อเรื่องอนิรุทธใกล้เคียงกับสมุทรโฆษมากในตอนต้น แต่ในตอนท้ายเรื่องแตกต่างกัน คือ เล่าถึงพระอนิรุทธไปประพาสป่า ก่อนเข้าบรรทมใต้ต้นไทร (สมุทรโฆษ–ต้นโพธิ์) ก็ได้กราบไหว้พระไทร ๆ จึงอุ้มไปสมนางอุษาธิดายักษ์ชื่อพานาสูร นางพิจิตรเลขาพี่เลี้ยงวาดรูปเทวดาและกษัตริย์ต่าง ๆ ถวายนางอุษา ๆ จำพระอนิรุทธได้ นางพิจิตรเลขาจึงเหาะมาสะกดเอาพระอนิรุทธไปอยู่กับนางอุษา ต่อมาความทราบไปถึงพระยายักษ์บิดาจึงจับพระอนิรุทธไว้ด้วยอำนาจศร ขณะนั้นพระนารท (ฤาษี) ดีดพิณเหาะผ่านมาเห็นเหตุการณ์จึงนำความไปทูลพระกฤษณะ (ตาของพระอนิรุทธ) พระกฤษณะยกทัพมาต่อสู้ยักษ์ ๆ ไปขอให้พระศิวะมาช่วยรบ แต่ต่อมาพระศิวะเลิกช่วยเหลือ พานาสูรจึงรบเอง ก็พ่ายแพ้ พระกฤษณะจะประหารเสีย แต่พระศิวะขอชีวิตไว้ จึงได้แต่ตัดแขน (พันแขน) ให้เหลือแต่เพียง ๒ แขน และให้เป็นนายทวารบาล พระอนิรุทธกับนางอุษาได้ครองรักกันด้วยความสุขสืบไป

๒. โคลงกำศรวลศรีปราชญ์ บทประพันธ์นี้เรียกกันว่ากำศรวลเฉย ๆ ก็มี นิราศนครศรีธรรมราชก็มี

คำว่ากำศรวลแปลว่าร้องไห้ (เขมร) หมายถึงบทประพันธ์ที่เขียนทำนองคร่ำครวญถึงนางที่รัก ในการที่ต้องจากสถานที่ไป (ไม่ปรากฏว่านิราศกำศรวลที่ผู้หญิงแต่งคร่ำครวญคิดถึงผู้ชายคงผิดธรรมเนียมและจรรยาความประพฤติของกุลสตรีไทย)

ตามตำนานกล่าวว่า ในการถูกเนรเทศไปเมืองนครศรีธรรมราช ศรีปราชญ์ได้แต่งนิราศขึ้นไว้เรื่องหนึ่ง เรียกกันทั่วไปว่าโคลงกำศรวลศรีปราชญ์ เหตุที่เชื่อว่าศรีปราชญ์เขียนนั้นก็เพราะปรากฏว่า ออกชื่อผู้แต่งว่า **ศรี** ไว้หลายตอน เช่น

ศรีมาลำโรงงาม	*อายแก่ พี่แม่*
ศรีมาพิโยคพื้น	*รัตนภูมิ*
ศรีมาเทวศสร้อย	*สงสาร*
ศรีมาใจขอดข้อน	*ทางวนน*

และเข้าใจว่าเป็นหลักฐานที่หนักแน่นข้อเดียวที่ทำให้เชื่อกันว่า ศรีปราชญ์สมัยพระนารายณ์แต่งโคลงกำศรวล แต่ถ้าจะพิจารณาดูตามสำนวนและการใช้ถ้อยคำจะเห็นได้ชัดว่าเก่ากว่าสมัยนั้นมาก และยังแต่งเป็นโคลงดั้นซึ่งนิยมแต่งกันมากในสมัยศรีอยุธยาตอนต้นอีกด้วย จึงเป็นเหตุให้นักวรรณคดีสงสัยอยู่ไม่วายว่าจะเป็นงานของศรีปราชญ์สมัยพระนารายณ์ใช่หรือไม่ ว่าโดยสำนวนแล้วเก่าเทียบได้กับสมัยพระบรมไตรโลกนาถมากกว่าที่จะใกล้กับสมัยพระนารายณ์ และสมัยพระนารายณ์นิยมเล่นโคลงสี่สุภาพกันแพร่หลายทั้งบ้านทั้งเมืองแล้ว ไม่น่าหวนกลับไปเล่นโคลงดั้นอีก ข้อสงสัยนี้จึงทำให้เกิดการศึกษาเพื่อพิสูจน์ผู้แต่งและระยะเวลาที่แต่งกันอยู่ตลอดเวลาจนปัจจุบันนี้

ลักษณะการแต่งโคลงกำศรวล แต่งเป็นโคลงดั้นบาทกุญชรมี ๑๒๐ บท มีร่ายนำ ๑ บท สัมผัสไม่ต่อเนื่องกัน เข้าใจว่าขาดหายไปเสียบ้าง

เนื้อเรื่องในตอนต้นพรรณนาถึงกรุงศรีอยุธยา และกล่าวถึงการเดินทางทางน้ำไปจนถึงตำบลที่ชื่อว่า **ขนบ** (ตามฉบับชำระของกรมศิลปากร) และคร่ำครวญหานางที่รักที่ปรากฏชื่อในนิราศว่า "ศรีจุฬาลักษณ์" อันเป็นตำแหน่งพระสนมเอก ตำบลที่ปรากฏอยู่นี้ไม่แสดงว่าไปถึงนครศรีธรรมราช แต่โคลงอาจขาดหายเสียในตอนปลายก็ได้ แต่อย่างไรก็ดียังมีโคลงสั่งในตอนจบ เป็นโคลงสุดท้ายของเรื่อง (ซึ่งสำนวนดูจะใหม่กว่าโคลงในเนื้อเรื่อง) มีความว่า

สารนี้นุชแนบไว้ ในหมอน
อย่าแม่อย่าควรเอา อ่านเหล้น
ยามนอนนาฏเอานอน เป็นเพื่อน
คืนค่ำอย่าได้เว้น ว่างใด

โคลงกำศรวลศรีปราชญ์นี้เป็นที่นิยมอ่านและศึกษากันอย่างกว้างขวางและยังกล่าวได้ว่าเป็นแบบฉบับของการเขียนโคลงนิราศของกวีในสมัยหลังมา ต่างนิยมแต่งพรรณนาความตามแบบศรีปราชญ์อย่างใกล้ชิด โดยเฉพาะในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ความมีลักษณะ "เหมือน" ศรีปราชญ์มากเกินไปนี้เองทำให้นิราศหลายเรื่อง แม้เขียนดีก็ไม่ปรากฏชื่อเสียงนัก ทั้งนี้เพราะนิราศเป็นเรื่องแสดงความรู้สึกส่วนตัวแท้ ๆ ของกวี ถ้าเลียนแบบ เลียนความรู้สึก

ของกวีอื่นมากเกินไป ก็จะขาดคุณลักษณะของผู้แต่งจนแลไม่เห็นบุคลิกภาพเฉพาะตนเด่นชัด และทำให้เรื่องนั้นไม่จับใจ เพราะขาดความจริงใจของกวี

นายทิพ หรือ นายศรีทิพ

เป็นกวีผู้แต่ง **โคลงนิราศหริภุญชัย** (หริภุญชัย คือ จังหวัดลำพูนในปัจจุบันนี้) ประวัติท่านผู้นี้ไม่ปรากฏ ทราบแต่ว่าได้แต่งนิราศฉบับนี้ไว้ ต่อมาได้มีผู้ถอดออกเป็นโคลงไทย ผู้ใดจะเป็นคนถอดก็ไม่ปรากฏชื่อ แต่แสดงว่า มีเจตนาจะแสดงผีปากกวีเมืองเหนือให้เป็นที่รู้จักแพร่หลาย และผู้ถอดมีความเชี่ยวชาญในการแต่งโคลง และรู้ภาษาเมืองเหนือชำนาญพอจะถ่ายทอดได้ดี จึงมักมีผู้เข้าใจกันว่าอาจเป็นพระเยาวราช เมืองเชียงใหม่ ซึ่งมาอยู่ในกรุงศรีอยุธยาสมัยพระนารายณ์ ภายหลังที่ทรงตีได้เชียงใหม่ ปรากฏว่าพระเยาวราชผู้นี้เป็นผู้ที่มีผีปากมีเชิงกวี เป็นคู่แข่งของศรีปราชญ์ในการแต่งโคลงอยู่เสมอ

สมเด็จกรมพระยาดำรง ฯ ทรงสันนิษฐานว่า โคลงนิราศเรื่องนี้แต่งขึ้นอย่างช้าที่สุดประมาณ พ.ศ. ๒๑๘๑ (อาจก่อนขึ้นไปก็ได้) เพราะตามเนื้อเรื่องผู้แต่งได้กล่าวว่าตนเป็นชาวเชียงใหม่จะไปไหว้พระธาตุเมืองลำพูน (หริภุญชัย) ได้แวะไหว้พระพุทธสิหิงค์ พระพุทธสิหิงค์นั้นยังอยู่ที่เมืองเชียงใหม่ จนถึง พ.ศ. ๒๑๘๑ ตกในรัชสมัยพระเจ้าปราสาททอง กวีทางกรุงศรีอยุธยาคงนำมาถอดความในสมัยพระนารายณ์ ผู้แต่งบอกปีแต่งไว้ว่า เบ็นบี เมิงเบ้า ซึ่งแปลว่าปีฉลูศกที่สี่นับอย่างจีน ตรงกับปีฉลูนพศก จุลศักราช ๘๗๙ ดร. ประเสริฐ ณ นคร ผู้ศึกษาค้นคว้าโคลงนิราศเรื่องนี้ แสดงความเห็นว่าอาจแต่งในปี ๒๐๖๐ เพราะโคลงบทที่ ๑๖ กล่าวว่าพระแก้วมรกตยังอยู่ที่วัดเจดีย์หลวง เชียงใหม่ ถ้าเป็นดังเช่นกล่าวนี้จริงแล้วก็จะต้องเป็นเวลาระหว่าง พ.ศ. ๒๐๑๑–๒๐๙๑ ระหว่างเวลานั้นตรงกับปีเมิงเบ้าเพียงปีเดียว คือ พ.ศ. ๒๐๖๐ (ระหว่างรัชกาลพระรามาธิบดีที่ ๒) ฉบับหอพระสมุดกล่าวว่าจำนวนโคลงนิราศหริภุญชัย มี ๑๗๘ โคลง ฉบับเชียงใหม่ว่า มี ๑๘๐ เป็นประมาณ ดร. ประเสริฐ ณ นคร นับได้ ๑๘๓ โคลง แต่มีโคลงซ้ำและเพิ่มเติม น่าจะมีจริงแค่ ๑๘๐ (ดร. ประเสริฐ ณ นคร "โคลงนิราศหริภุญชัย" ๒๕๐๓ หน้า ฉ.หน้า ช.)

โคลงหริภุญชัยนี้นับเป็นโคลงนิราศเรื่องแรก ๆ ในวรรณคดีไทยแต่งเป็นโคลงสี่สุภาพอย่างไพเราะ มีผู้เลียนแบบการเขียนในสมัยหลังมาเป็นอันมาก เนื้อเรื่องกล่าวถึงการที่ตนจะไปไหว้พระธาตุเมืองหริภุญชัย ก่อนไปได้ลาพระพุทธสิหิงค์แล้วออกเดินทาง ระหว่างทางได้ครำ่ครวญพรรณนาถึงสตรีที่รัก เมื่อไหว้พระธาตุเสร็จแล้วก็เดินทางกลับเชียงใหม่

ตัวอย่างเปรียบเทียบโคลงลาว (ฉบับเชียงใหม่) และโคลงไทย

กัขข์–ก่อนแต่งตั้ง	*สิลสา*	*กรกชต่างแต่งตั้ง*	*ศิระสา*
นบพระธัมมสังฆา	*ผ่านเผ้า*	*นบพุทธธรรมสาวกา*	*แผ่นเผ้า*
สนำสลูเบิกนามมา	*ขอมเรียก รักเอ่*	*สนำสลูเบิกนามมา*	*ขอมเรียก รักแอ*
ไทล้ตำบลเมืองเปล้า	*ปล่านไว้วิวอร*	*ไทต่ำบลเมิงเบ้ำ*	*ผ่านไว้วิวเร*

หมายเหตุ ดร. ประเสริฐ ณ นคร กล่าวว่าบาทสุดท้ายอาจหมายความว่า คนไทยคนหนึ่งแห่งตำบลเมืองเบ้าก็ได้ (จึงมิใช่ **เมิงเบ้ำ** ซึ่งบอกปีแต่ง)

โคลงทวาทศมาส

อนึ่งยังมีโคลงนิราศอีกเรื่องหนึ่งที่จัดไว้ในสมัยพระนารายณ์มหาราช ตามที่ปรากฏอยู่ในตำราประวัติวรรณคดีทั่วไป คือ โคลงทวาทศมาส

คำว่า	ทวา	=	สอง
	ทศ	=	สิบ
	มาส		เดือน

ทวาทศมาส แปลโดยศัพท์ว่า ๑๒ เดือน โดยเนื้อความเป็นบทครำ่ครวญถึงคนรักของตนตลอดเวลา ๑๒ เดือน กล่าวได้ว่าทวาทศมาสเป็นวรรณคดีไม่มีประวัติ ไม่ปรากฏสมัยที่แต่ง และแม้จะแจ้งชื่อผู้แต่งไว้ท้ายเรื่อง แต่ก็ไม่อาจทำให้เข้าใจชัดเจนนัก เพราะชื่อเหล่านั้นเป็นชื่อในทำเนียบบรรดาศักดิ์ข้าราชการ อาจเป็นคนในรัชกาลใดก็ได้ จึงยังเป็นที่ฉงนกันอยู่จนบัดนี้ว่าแต่งในสมัยใด โคลงที่แสดงชื่อผู้แต่งมีดังนี้

การกลอนนี้ตั้งอาทิ	*กวี หนึ่งรา*
เยาวราช*สามนต*ไตร	*แผ่นหล้า*
บุนพรหมมนตรีศรี	*กวีราช*
สารประเสริฐฦๅช้า	*ช่วยแกล้งเกลากลอน*

อาศัยโคลงบทนี้ทำให้เป็นที่เข้าใจว่าผู้แต่ง คือ พระเยาวราชและมี ขุนพรหมมนตรี และขุนสารประเสริฐ เป็นผู้ช่วยขัดเกลาสำนวน วรรณคดีชั้นหลังที่กล่าวถึงทวาทศมาส เช่น พระยาตรังค์ ฯ และนายนรินทร์ธิเบศร์ ก็กล่าวว่ามีผู้แต่ง ๓ ท่าน

โคลงทวาทศมาสแต่งเป็นโคลงดั้นวิวิธมาลี ขึ้นต้นด้วยร่ายดั้น ๑ บท โคลงอีก ๒๕๘ บท และจบด้วยร่ายดั้นสั้น ๆ อีก ๑ บท จึงรวมทั้งสิ้นเป็น ๒๖๐ บท

เนื้อเรื่องขึ้นต้นด้วยประณามบทหรือบทไหว้ กล่าวชมความงามของนางที่รัก เปรียบเทียบความรักของตนตามเรื่องชาดก แล้วพรรณนาเรียงเดือนไปแต่ละเดือนจนครบรอบปี ตั้งแต่เดือน ๕ ถึงเดือน ๔ กล่าวถึงพิธีต่าง ๆ ที่ปฏิบัติกันระหว่างเดือนนั้น ๆ ครำ่ครวญถึงนางที่รักของตนประกอบไปด้วยทุกเดือนทั้ง ๑๒ เดือน ลักษณะการแต่งที่เป็นโคลงดั้นก็ดี การใช้คำเก่ามากเทียบได้กับโคลงกำสรวลอย่างใกล้ชิดก็ดี ทำให้เข้าใจว่าเป็นวรรณคดีเก่าก่อนสมัยพระนารายณ์ประมาณ ๒๐๐ ปี เช่นเดียวกับโคลงกำสรวล พิเคราะห์ดูตามชื่อผู้แต่งในบาทสองของโคลง คำว่า **ไตรแผ่นหล้า** อาจหมายถึงพระบรมไตโลกนาถซึ่งมีพระเยาวราชปกครองกรุงศรีอยุธยาระหว่างที่พระบรมไตรโลกนาถเสด็จขึ้นไปประทับอยู่ที่พิษณุโลก เพราะฉะนั้น พระเยาวราชผู้แต่งนั้น อาจเป็นพระบรมราชาธิราชที่ ๓ (สามนต = ใกล้เคียงกัน มีอาณาเขตอยู่ใกล้กัน) ซึ่งเป็นพระเจ้าแผ่นดินองค์ต่อมาก็เป็นได้

โคลงทวาทศมาศนี้เป็นที่นิยมแต่งตามกันมากในสมัยต่อมา โดยเฉพาะกระบวนการพรรณนาแสดงความรักความอาลัย การเปรียบเทียบกับคู่พระคู่นางในอดีตนิทาน

สรุปและเปรียบเทียบวิวัฒนาการของวรรณคดีสมัยศรีอยุธยาต้น และกลาง

๑. วรรณกรรมสมัยกรุงศรีอยุธยาตอนกลาง มีระยะเวลาประมาณ ๖๗ ปี (พ.ศ. ๒๑๖๓–๒๒๓๑)

๒. มีกวีที่ได้แต่งวรรณคดีไว้เป็นหลักฐาน ๘ ท่าน ทั้งนี้ไม่นับผู้ช่วยชักเกลาสำนวน ผู้แต่งโคลงเบ็ดเตล็ด เช่น ขุนพรหมมนตรี (ช่วยแต่ง) พระเยาวราชเชียงใหม่ พระราชเทวี ฯลฯ ในจำนวน ๘ ท่านที่ประวัติวรรณคดีกล่าวว่าอยู่ในสมัยนี้ ที่ยังเป็นที่สงสัยว่าอาจไม่ได้เป็นผู้แต่งในสมัยศรีอยุธยาตอนกลาง แต่อยู่ในสมัยศรีอยุธยาตอนต้น คือผู้แต่งทวาทศมาส และผู้แต่งโคลงทำสรวล

๓. ลักษณะการแต่งที่นิยมของสมัยศรีอยุธยากลางคือ โคลงสี่สุภาพ และฉันท์ เท่าที่ปรากฏในวรรณคดีสำคัญดังนี้คือ

ร้อยกรอง	แต่งเป็นโคลงสี่สุภาพ	๗ เรื่อง
	ฉันท์	๔ เรื่อง
	ร่ายยาว (กาพย์มหาชาติ)	๑ เรื่อง
	กาพย์ห่อโคลง	๑ เรื่อง
		รวม ๑๓ เรื่อง
	และมี **โคลงต้น** อีก	๒ เรื่องแต่เข้าใจว่าแต่งในสมัยศรีอยุธยาตอนต้น
ร้อยแก้ว	เขียนเพราะต้องการใช้ประโยชน์	
	แบบเรียน	๑ เรื่อง
	พระราชพงศาวดาร	๑ เรื่อง

๔. **จำนวนกวี** และจำนวนวรรณกรรมมากที่สุด เมื่อเทียบกับสมัยศรีอยุธยาตอนอื่น ๆ

๕. **เนื้อเรื่อง** ๑. ประเภทเล่าเรื่องทำนองนิทาน (ทางศาสนา)
๒. ประเภทสอนใจ สอนความประพฤติ
๓. ประเภทใช้ในพิธี
๔. ประเภทสดุดียอพระเกียรติ
๕. ประเภทนิราศครำครวญ แสดงความรู้สึกในใจของผู้แต่ง
๖. ประเภทสารคดี และตำรา

๖. เข้าใจว่ายังไม่มีความนิยมเขียนกลอน

๗. สิ่งที่นับว่าเป็นของใหม่เพิ่มขึ้นจากสมัยศรีอยุธยาตอนต้นคือ การศึกษาและแบบเรียน (จินดามณี) การแปลโคลงลาว (นิราศหริภุญชัย) การเขียนภาพย่อโคลงแสดงลักษณะชีวิตชาวศรีอยุธยา และการเขียนฉันท์ (๔ เรื่อง)

๘. ค่านิยมทางสังคมไม่เปลี่ยนแปลง คือยังยกย่องพระมหากษัตริย์ ศาสนา และชนชั้นสูงเป็นผู้แต่งวรรณคดีดังที่เป็นมาในสมัยก่อน

เปรียบเทียบ

สมัยกรุงศรีอยุธยาตอนต้น	สมัยกรุงศรีอยุธยาตอนกลาง
๑. ระหว่าง พ.ศ. ๑๘๙๓ – ๒๐๗๒ นับเป็นเวลา ๑๘๐ ปี มีช่วงว่างเว้นวรรณคดีระหว่าง ๑๘๐ ปีนี้ ประมาณ ๗๙ ปี	๑. ระหว่าง พ.ศ. ๒๑๖๓ - ๒๒๓๑ นับเป็นเวลา ๖๗ ปี มีช่วงว่างเว้นวรรณคดีประมาณ ๒๘ ปี
๒. มีวรรณคดีร้อยกรอง ๔ เรื่อง แต่อาจมี โคลงนิราศอยู่ในสมัยนี้ ๒ เรื่อง คือ โคลงกำศรวลศรีปราชญ์ และโคลงทวาทศมาส ไม่ปรากฏว่ามีการแต่งร้อยแก้วรวบรวมเป็นฉบับ แต่เข้าใจว่ามีการบันทึกเหตุการณ์ต่าง ๆ ตามหน้าที่ของกรมพระอาลักษณ์	๒. มีวรรณคดีร้อยกรองประมาณ ๑๕ เรื่อง ร้อยแก้ว ๒ เรื่องในจำนวนร้อยกรอง ๑๕ เรื่อง อาจ เป็นวรรณคดีสมัยกรุงศรีอยุธยาตอนต้นเสีย ๒ เรื่อง (ดูทางซ้ายมือ)
๓. นิยมแต่งลิลิต โคลงดั้น และร่ายดั้นมากกว่าอย่างอื่น	๓. นิยมแต่งฉันท์ และโคลงสี่สุภาพมากกว่าลักษณะการแต่งอย่างอื่น และเริ่มมีการเขียนภาพย่อโคลงที่มีเนื้อเรื่องขนาดยาวขึ้น

๔. กรมพระอาลักษณ์และกองทัพ คงมีการบันทึกเรื่องราวต่าง ๆ ของบ้านเมืองไว้	๔. มีร้อยแก้ว เป็นแบบเรียนและพระราชพงศาวดาร ซึ่งรวบรวมขึ้นจากจดหมายเหตุของกรมพระอาลักษณ์
๕. ไม่ปรากฏว่ามีอิทธิพลของประเทศทางตะวันตกเกี่ยวข้องกับวรรณคดี	๕. อิทธิพลของประเทศทางตะวันตก ทำให้มีแบบเรียนภาษาไทยเล่มแรก
๖. เป็นระยะเวลาแรกเริ่มของวรรณคดีไทย เริ่มการแต่งโคลง ๔ สุภาพ จึงยังไม่มีรูปแบบสมบูรณ์นัก เริ่มวรรณกรรมประเภทบันเทิง (ลิลิตพระลอ)	๖. เป็นระยะเวลาที่วรรณคดีรุ่งเรือง มีจำนวนวรรณคดี และจำนวนผู้แต่งมากที่สุดในสมัยศรีอยุธยาทั้ง ๓ สมัย
	๗. มีความเจริญก้าวหน้าไปทั้งด้านลักษณะการแต่ง และด้านเนื้อเรื่อง

สมัยกรุงศรีอยุธยาตอนปลาย (พ.ศ. ๒๒๗๕–๒๓๑๐ ระหว่างรัชกาลพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศหรือพระบรมราชาธิราชที่ ๓ ราชวงศ์บ้านพลูหลวง–รัชกาลขุนหลวงเอกทัศ)

หลังจากรัชกาลพระนารายณ์มหาราชแล้วบ้านเมืองมีเหตุการณ์บีบบ่วน เปลี่ยนราชวงศ์ปกครองจากราชวงศ์ปราสาททอง (พระเจ้าปราสาททองพระราชบิดาของสมเด็จพระนารายณ์และเป็นต้นวงศ์) มาเป็นราชวงศ์บ้านพลูหลวง (สมเด็จพระเพทราชาเป็นต้นวงศ์)ในระหว่างรัชกาลของพระเพทราชา พระพุทธเจ้าเสือ ขุนหลวงท้ายสระ ทั้ง ๓ พระองค์นี้บ้านเมืองมีเหตุการณ์ยุ่งยาก และมีศึกสงครามภายนอกกับเขมร จึงเลื่อมโทรมลง มีการฆ่าฟันขุนนาง สำคัญ ๆ มากตั้งแต่สมัยพระเจ้าปราสาททองมาแล้ว ประกอบทั้งพระเจ้าแผ่นดินไม่ได้ทรงแสดงให้เห็นว่าสนพระทัยในวรรณคดี วรรณคดีจึงเศร้าหมองไปชั่วระยะเวลาหนึ่ง (ประวัติวรรณคดีเล่ม ๒ คณะอาจารย์ ร.ร. เตรียม ฯ พ.ศ. ๒๔๙๔–หน้า ๗๙) ครั้งนี้เป็นเวลาประมาณ ๔๔ ปี คือระหว่าง พ.ศ. ๒๒๓๑ ตั้งแต่สิ้นรัชกาลพระนารายณ์มหาราช–จนถึงรัชกาลพระเจ้าบรมโกศ (พระบรมราชาธิราชที่ ๓) วรรณคดีกลับเจริญเฟื่องฟูขึ้นอีกครั้งหนึ่ง แต่ครั้งนี้มีระยะเวลาสั้นประมาณ ๓๕ ปี พอถึง พ.ศ. ๒๓๑๐ เหตุการณ์ร้ายแรงก็บังเกิดขึ้น คือ การ

เสียกรุงศรีอยุธยาให้แก่พม่าอย่างยับเยินจนไม่สามารถจะตั้งเป็นนครหลวงของไทยอีกต่อไป ชื่อกรุงศรีอยุธยาในฐานะที่เป็นศูนย์กลางของความเจริญทางด้านวรรณคดีก็สูญลับตั้งแต่ พ.ศ. ๒๓๑๐ เป็นต้นมา

อย่างไรก็ตามความเจริญของวรรณคดีในช่วง ๓๕ ปี ดังกล่าวแล้วนั้นนับว่าสำคัญยิ่ง มีความก้าวหน้าที่นับว่าสำคัญควรแก่การศึกษาหลายประการ ได้แก่

๑. ความเจริญของ**การละครและบทละคร** ในส่วนการแสดงได้รับความสนใจและการทำนุบำรุงของกษัตริย์ ทำให้ก้าวหน้าไปมาก วรรณกรรมบทละครมีจำนวนเพิ่มขึ้นมาก

๒. การขยายตัวของลักษณะการแต่ง คือ **กลอน** ซึ่งเป็นที่นิยมแพร่หลายมากขึ้นในรัชสมัยพระเจ้าบรมโกศ มีกวีแต่งกลอนเพลงยาว กลอนดอกสร้อยสักวา ซึ่งนิยมเล่นกันในฤดูน้ำเหนือหลาก มีการทอดกฐินและมีการละเล่นสนุกสนานรื่นเริงเป็นพื้นบ้านพื้นเมืองหลายอย่าง กลอนเพลงต่างๆ เช่น ดอกสร้อย และสักวาน้ำ ลงเรือเล่นกัน มีต้นบทและลูกคู่และเครื่องดนตรีอย่างง่าย ๆ เช่น โทน กรับ ฉิ่ง เนื้อร้องขับเป็นเรื่องนิทานบ้าง ว่าแก้ เกี้ยว โต้ตอบกันในเชิงปฏิภาณบ้าง การแต่งกลอนจึงเจริญมาก แม้กลอนกลบท กลอักษรก็เกิดในระยะเวลานี้

๓. ความเจริญในการแต่ง**กาพย์** กาพย์มีมาแต่สมัยศรีอยุธยาตอนกลางแล้ว แต่เจริญก้าวหน้าไปเป็นอันมากในสมัยศรีอยุธยาตอนปลาย กาพย์ของเจ้าฟ้าธรรมธิเบศร์หรือเจ้าฟ้ากุ้ง ซึ่งแต่งในสมัยนี้ได้รับคำนิยมยกย่องว่าเป็นกาพย์ที่เขียนดีที่สุด แม้กวีในสมัยหลังจะแต่งได้ดี แต่ก็ไม่ดีเกินสมัยพระบรมโกศไปได้

ดังนั้นแม้ว่าสมัยศรีอยุธยาตอนปลายจะมีระยะเวลาสั้น มีกวีและจำนวนวรรณคดีน้อยกว่าสมัยศรีอยุธยาตอนกลางก็จริง แต่สมัยหลังนี้มีกวีทั้งที่เป็นหญิงและชาย ทั้งที่เป็นคฤหัสถ์และบรรพชิต วรรณคดีจำนวน (ที่เหลืออยู่) น้อยกว่า แต่มีครบลักษณะการแต่งทุกประเภท คือ กาพย์ กลอน โคลง ฉันท์ มีบทละคร และว่าโดยคุณภาพของวรรณคดีแล้วกล่าวได้ว่าก็มีกวีโวหารและอรรถรสเป็นเอกอีกด้วย

เนื่องจากการละครเฟื่องฟูในสมัยนี้ จึงขอนำเรื่องการละครและบทละครมากล่าวไว้ในตอนนี้ด้วย

ละครรำของไทย

เราพบคำว่า **ละคร** เก่าที่สุด ในปุณโณวาทคำฉันท์ ซึ่งพระมหานาค (วัดท่าทราย) เขียนไว้ในแผ่นดินพระเจ้าบรมโกศว่า

ละครก็พื้อนร้อง	*สุรสัพทขับขาน*
ฉับฉ่ำที่ดำนาน	*อนิรุทธกินรี*
ฝ่ายพื้อนละครใน	*หริรักษจักรี*
โรงริมศีรีมี	*กลลับบแลขาย*

การละเล่นแบบละครรำจะมีในสมัยใดไม่ปรากฏหลักฐานชัดเจนนัก สมเด็จกรมพระยาดำรงฯ ทรงกล่าวไว้ในตำนานละครอิเหนา (กรมศิลปากร ๒๕๐๗ หน้า ๙) ว่าการเล่นละครรำเราได้แบบมาแต่อินเดีย แต่จะได้มาอย่างไรเมื่อไรนั้นไม่ทราบชัด

ในสมัยสุโขทัย ตามหลักศิลาจารึก เมื่อกล่าวถึงการละเล่นรื่นเริงของคนไทยในสมัยนั้นว่า "คนย่อมเสียดกันเข้าดู ท่านเผาเทียน ท่านเล่นไฟ เมืองสุโขทัยนี้มีดังจักแตก" "ดมบังคมกลอง ด้วยเสียงพาทย์ เสียงพิณ ใครมักเล่น เล่น ใครมักหัว หัว ใครมักเล้อน เล้อน" ก็ไม่ปรากฏว่ามีการเล่นละครกันในสมัยนั้น

ในจดหมายเหตุของลาลูแบร์ ซึ่งเป็นชาวฝรั่งเศสเข้ามาในกรุงศรีอยุธยาในรัชกาลพระนารายณ์ เล่าว่ามีการเล่นโขน เล่นละครกันแล้วในรัชกาลพระนารายณ์จึงทำให้เข้าใจว่าการเล่นละครคงจะมีขึ้นในระยะเวลาใดเวลาหนึ่งในสมัยศรีอยุธยาตอนต้น และตอนกลาง และอาจพัฒนามาจากการเล่นดึกดำบรรพ์ ซึ่งมีปรากฏในพระราชพงศาวดารเป็นใจความว่า

ศักราช ๘๓๘ ในรัชสมัยพระรามาธิบดีที่ ๒ โปรดเกล้าฯ ให้มีพิธีอินทราภิเษกในการครั้งนั้นมีการเล่นดึกดำบรรพ์ ต่อมาในรัชกาลพระเจ้าปราสาททองเมื่อทรงลบศักราช (พ.ศ. ๒๑๘๑) มีการเล่นดึกดำบรรพ์บันทึกไว้อีกตอนหนึ่ง และอธิบายถึงการเล่นดึกดำบรรพ์ไว้ว่า "ให้ปลูกเขาพระสุเมรุสูง ๑ เส้นกับ ๕ วา ที่ท้องสนามหลวง..... .....เลกตำรวจแต่งเป็น

อสูร ๑๐๐ มหาดเล็กเป็นเทพยดา ๑๐๐ เป็นพาลี สุครีพ มหาชมภู และบริวารพานร ๑๐๓ ชักนาคดึกดำบรรพ์ อสูรชักหัวเทวดาชักหาง พานรอยู่ปลายหาง" ประเพณีเล่นดึกดำบรรพ์นี้เป็นการละเล่นและพิธีที่เป็นสวัสดิมงคลแก่ผู้เล่นและผู้ดู มีเฉพาะแต่ในงานพระราชพิธีใหญ่ และการเล่นดึกดำบรรพ์นี้เองที่เข้าใจว่าต่อมาขยับขยาย และรวมกับศิลปะอื่น ๆ จนเป็นโขนในปัจจุบันนี้ (ธนิต อยู่โพธิ์ : โขน พ.ศ. ๒๕๐๐ หน้า ๑๙)

ละครรำ

เดิมเรียกแต่ว่าละคร พึ่งเรียกว่าละครรำในสมัยรัชกาลที่ ๕ นี้เอง เพื่อให้แปลกแตกต่างไปจากละครพูด ละครร้อง (อันเป็นละครแบบตะวันตกที่เราพึ่งรับเข้ามาเป็นการแสดงแบบใหม่อีกรูปหนึ่งของการละคร)

ในจดหมายเหตุของ ม. เดอ ลาลูแบร์ ซึ่งเข้ามาในแผ่นดินพระนารายณ์ ได้กล่าวถึงการละเล่นต่าง ๆ ของไทยในสมัยนั้น ไว้ว่าคนไทยมีการละเล่นบนเวที ๓ อย่าง ซึ่งจะขอนำมากล่าวโดยย่อดังนี้

๑. การเล่นโขน ได้แก่การเต้นออกท่าให้เข้ากับเสียงดนตรี ผู้เต้นสวมหน้ากากน่าเกลียดน่ากลัวเป็นรูปสัตว์และบีศาจ ถืออาวุธรบพุ่งกัน เต้นออกท่าทางมากมายและไม่มีการพูด

๒. การเล่นละคร มีเนื้อเรื่องเป็นคำกลอน มีตัวพระเอกและตัวละครหลายตัว มีคนขับร้องบรรยายเรื่อง และคนขับร้องเป็นคำสนทนาของตัวละคร มีแต่ผู้ชายแสดง

๓. ระบำ ได้แก่การฟ้อนรำชายหญิง เป็นคู่ ๆ กัน ไม่ใช่เรื่องเกี่ยวกับการรบ แต่เป็นบทสวยงาม ผู้แสดงสวมเล็บยาว ขับร้องไปด้วยเวลาฟ้อนรำ

ข้อความที่นำมากล่าวข้างต้นนี้ แสดงว่ากรุงศรีอยุธยาสมัยพระนารายณ์มหาราช มีโขน ละคร และระบำ เป็นการละเล่นบันเทิงกันแล้ว เสฐียรโกเศศ (พระยาอนุมานราชธน) เขียนไว้ในหนังสือร้อง รำ ทำเพลง (๒๕๐๑. หน้า ๒) อธิบายเรื่อง รำ เอาไว้ว่า มีเป็น ๒ ชนิด คือ

ระบำ เป็นการรำเล่นดูงาม ไม่มีเรื่อง ต่อมาเอา เมขลา รามสูร เข้าประกอบรำให้เป็นเรื่องขึ้นเล็กน้อย โขนรำหางนกยูง ละครรำดอกไม้เงินทอง ระบำเบิกโรง รำฉุยฉาย รำโคม ฯลฯ เหล่านี้ล้วนเป็นระบำทั้งสิ้น

รำเรื่อง รำเป็นเรื่องราวขยายเรื่องจากนารายณ์อวตาร (ของโขน) ออกเป็นเรื่องอื่น ๆ กว้างขวางขึ้น แต่ไม่พากย์และเจรจาอย่างโขนเอาร้องแทนที่ คือการเล่น **ละครรำ** นั่นเอง

ในตำนานละครอิเหนา สมเด็จกรมพระยาดำรงฯ ทรงกล่าวไว้ว่า ละครรำของเรามี ๓ อย่างคือ

๑. ละครชาตรี เล่นกันเป็นพื้นบ้านพื้นเมืองอย่าง "โนห์รา" ของเมืองนครศรีธรรมราชอย่างหนึ่ง มีตัวละครน้อย (ราว ๆ ๓ คนก็พอ) ท่ารำไม่วิจิตรบรรจงนัก ผู้แสดงเป็นชายล้วน

๒. ละครนอก คือละครที่ดัดแปลงให้ดีขึ้นจากละครชาตรี เล่นกันเป็นพื้นเมืองในขั้นต้นตัวแสดงเป็นผู้ชายล้วน มีตัวละครน้อยใกล้เคียงกับละครชาตรี ต่อมามีผู้นิยมดูละครมากขึ้น จึงคิดแต่งเรื่อง แต่งตัวและปรับปรุงท่ารำให้ประณีตขึ้นบ้าง แต่ก็ยังมุ่งเอาความสนุกสนานครึกครื้นเป็นสำคัญกว่าศิลปะของการแสดง ต่อมามีการแก้ไขเปลี่ยนแปลงให้ดีขึ้นโดยลำดับในสมัยศรีอยุธยาตอนปลาย และสมัยรัตนโกสินทร์จึงเป็นละครที่ได้รับการปรับปรุงจนเป็นละครคนละชั้นกับละครชาตรี

๓. ละครใน เป็นละครผู้หญิง เล่นในพระราชฐานเป็นละครของพระเจ้าแผ่นดินโดยเฉพาะ พึ่งจะมีประกาศในรัชกาลพระจอมเกล้าฯ แห่งสมัยรัตนโกสินทร์อนุญาตให้ผู้อื่นหัดละครผู้หญิงขึ้นได้ (มีเรื่องเล่าว่า รัชกาลที่ ๒ เมื่อยังดำรงพระอิสริยยศเป็นสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ ทรงหัดละครเด็กผู้หญิงขึ้นในวังของพระองค์ ยังถูกพระพุทธยอดฟ้าฯ กริ้ว จนต้องทรงเลิกไป)

ในสมัยสมเด็จพระนารายณ์ ตามจดหมายเหตุของ ม. เดอ ลาลูแบร์ กล่าวถึงแต่ละครที่มีผู้ชายแสดง จึงเข้าใจว่ายังไม่มีละครในในระยะเวลานั้น มาพบคำว่า **ละครใน** ใน**หนังสือปุณโณวาทคำฉันท์** ซึ่งแต่งในสมัยพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ ฉะนั้นละครในคงเกิดขึ้นหลัง

รัชกาลพระนารายณ์ ในระหว่างรัชกาลพระเพทราชาจนถึงรัชกาลพระเจ้าบรมโกศ (พ.ศ. ๒๒๓๑–๒๓๐๑) ซึ่งเป็นระยะเวลาประมาณ ๗๐ ปี ละครผู้หญิงที่เรียกว่าละครในนี้จะเล่นแต่เฉพาะ ๓ เรื่องเท่านั้น คือ อิเหนา รามเกียรติ์และอุณรุท (สองเรื่องหลังนี้ถือว่าเป็นเรื่องอวตารของพระนารายณ์ นับเป็นเรื่องชั้นสูง) ถ้าละครผู้หญิงของพระเจ้าแผ่นดินเล่นละครเรื่องอื่นนอกไปจาก ๓ เรื่องนี้ ก็เรียกว่าเล่นละครนอก

คำละครใน อาจมาจากคำ ละครนางใน (หรือละครข้างใน) มีกระบวนร้องรำการแต่งกายดนตรีประกอบตลอดจนแบบแผนวิธีแสดง ประณีตงดงามอย่างยิ่ง นำเอาท่ารำอันงดงามของระบำมาเล่นเป็นเรื่องเป็นราวขึ้น เอาเรื่องโขนบางเรื่องที่เหมาะแก่การพ้อนรำมาดัดแปลง มุ่งเอาการ รำงาม และ ร้องเพราะ เป็นหลัก ไม่นิยมให้ตลกคะนองครึกครื้นอย่างละครนอก จึงไม่มีบทตลก หรือนอกเรื่องเลย

ในรัชกาลใดถ้าพระเจ้าแผ่นดินโปรดการแสดงละคร ละครก็เจริญเฟื่องฟูขึ้นทั้งวิธีแสดงและบท

ละครรำของไทยได้เป็นแบบอย่างของละครในประเทศใกล้เคียง เช่น พม่า ลาว และ เขมร (พม่าเรียกว่าละครรำแบบโยเดีย คือแบบอยุธยา)

บทละครในสมัยกรุงศรีอยุธยา

ละครรำคงรุ่งเรืองขึ้นมากในสมัยศรีอยุธยาตอนปลาย มีบทละครที่ไม่ปรากฏชื่อผู้แต่งและสมัยที่แต่ง (ว่าเป็นสมัยศรีอยุธยาตอนใด) เหลือมา ๑๕ เรื่อง ขาดหายไม่ครบฉบับบริบูรณ์สักเรื่องเดียว ได้แก่

๑. รามเกียรติ์	๒. การเกษ	๓. คาวี	๔. ไชยทัต
๕. พิกุลทอง	๖. พิมพ์สวรรค์	๗. พิณสุริวงค์	๘. นางมโนห์รา
๙. โม่งป่า	๑๐. มณีพิไชย	๑๑. สังข์ศิลป์ไชย	๑๒. สุวรรณศิลป์
๑๓. สุวรรณหงส์	๑๔. สังข์ทอง	๑๕. โสวัต	

นอกจากนี้ยังมีอีก ๕ เรื่องที่ไม่แน่ว่าเป็นสำนวนครั้งกรุงเก่าหรือไม่ คือ ไกรทอง โคบุตร ไชยเชษฐ พระรถและศิลป์สุริวงศ์

ส่วนที่ทราบแน่ว่าแต่งขึ้นในสมัยพระเจ้าบรมโกศ ๒ เรื่อง คือ อิเหนา (อิเหนาเล็ก) และดาหลัง (อิเหนาใหญ่)

ลักษณะการแต่งกลอนบทละครสมัยกรุงศรีอยุธยา ดังเช่นในเรื่อง นางมโนห์รา ไม่เป็นแบบกลอนแท้ แต่งปนกาพย์ ต่อ ๆ มาจึงค่อยเปลี่ยนแปลงเป็นกลอนบทละคร สมเด็จกรมพระยาดำรง ฯ ทรงพิจารณาบทละครครั้งกรุงเก่าโดยอาศัยหลักฐานทางกระบวนกลอน ทรงเห็นว่าบทละครเรื่องมโนห์ราเป็นบทรุ่นเก่า คือก่อนสมัยพระบรมโกศ ถ้าเปรียบเทียบกับบทละครเรื่องสังข์ทอง ซึ่งเป็นบทละครในสมัยศรีอยุธยาเหมือนกัน เรื่องสังข์ทองเป็นรุ่นหลังเห็นจะแต่งสมัยพระเจ้าบรมโกศ

ตัวอย่าง กลอนบทละครนางมโนห์รา (ซึ่งบางท่านเรียกว่ากลอนกาพย์)

ตอนพรานบุญกล่าวพิจารณาลักษณะดีชั่วของสตรี (นางกินรีที่เล่นน้ำอยู่) แล้วสั่งให้นาคบาศคล้องให้ได้นางมโนห์ราให้จงได้ มิฉะนั้นจะมีโทษ

"บัดนั้น นายบุญชุนพรานหฤสา เพื่อนจึงลัดแลงแฝงบ่า ล่อคอออกมาจากโพรงไม้ ลากถุงลากไถ้ จึงสั่งอ้ายนาคนาคา ถัดนั้นอ้ายนาคเอย เขาเรียกสะสานทานภริยา ยักลุ่มหน้ารา ไรหน้ามันทูนเพลิง รูปร่างมู่ทู่เหมือนหมูบ่า นมมันยานอยู่เล้งเต้ง ยักลุ่มทูนเพลิง นาคเอยจะคล้องเอาไปไหน..... (กล่าวถึงหญิงลักษณะชั่วอื่น ๆ แล้วชี้นางมโนห์รา) ถัดนั้นอ้ายนาคเอย ชมพูห้อยบ่า นางนั้นแลหนา คล้องมาให้ได้ ถ้าผิดนางไท กูจะกินทั้งเป็น นายมึงอยู่ไกล ใครจักมาเห็น กูจะกินทั้งเป็น กูจะปิ้งพะแนง กูจะสับหัวห้อย เลือดย้อยแดงแดง กูจะปิ้งพะแนง กูจะกินคนเดียว กูจะเคี้ยวกรุบกรุบ กูจะเคี้ยวเกรียวเกรียว กูจะกินคนเดียว เหวยเหวยอ้ายนาคนาคา"

เรื่องเกี่ยวกับวิวัฒนาการของละครจะได้กล่าวต่อไปในสมัยรัตนโกสินทร์

วรรณคดีและกวีในสมัยกรุงศรีอยุธยาตอนปลาย

๑. **สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ** (พระบรมราชาธิราชที่ ๓) เมื่อขึ้นครองราชสมบัติแล้วไม่ปรากฏว่าได้ทรงแต่งเรื่องใด แต่ได้ตั้งพระองค์ในฐานะผู้บำรุง

ศิลปะวรรณคดี เมื่อครั้งยังทรงดำรงพระอิสริยยศเป็นพระเจ้าน้องยาเธอ กรมพระราชวังบวรสถานมงคล ได้ทรงแต่ง **โคลงชลอพระพุทธไสยาสน์** เป็นโคลงสี่สุภาพ ๖๙ โคลง มุ่งหมายจะบันทึกการชลอเคลื่อนย้ายพระพุทธรูปองค์ใหญ่เป็นผลสำเร็จ เป็นเรื่องยากที่จะกระทำได้ นับเป็นบุญญาธิการของพระมหากษัตริย์ (พระเจ้าท้ายสระ) ถือเป็นเสมือนบทสดุดีพระเกียรติยศไปด้วย

เนื้อเรื่อง กล่าวถึงการที่น้ำเซาะวัดบ่าโมกข์ใกล้วิหารพระนอน อธิการเจ้าวัดเกรงจะเป็นอันตรายแก่พระพุทธรูป จึงกราบบังคมทูลพระเจ้าอยู่หัวท้ายสระ พระราชสงครามอาสาเคลื่อนชลอองค์พระให้พ้นที่เดิมออกไป ๑๐ เส้น แล้วสร้างพระวิหารใหม่และจารึกเรื่องชลอพระติดไว้ที่ผนังพระอุโบสถ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๑ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า ฯ เสด็จไปทรงพบว่าศิลาจารึกแตกหักหายเหลือแต่กรอบปูนบั๊น เมื่อสิ้นรัชกาลที่ ๕ หอพระสมุดได้โคลงชลอพระพุทธไสยาสน์มา จึงให้ทำศิลาติดไว้อย่างเดิม

๒ **เจ้าฟ้าอภัย** เป็นโอรสพระเจ้าท้ายสระ และได้รับมอบราชสมบัติ เพราะพระเชษฐา (เจ้าฟ้านเรนทรพิทักษ์) ทรงพระผนวชอยู่ แต่ทำสงครามพ่ายแพ้แก่พระเจ้าอา-คือกรมพระราชวังบวร ฯ (พระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ) จึงเสด็จหนีไปซ่อนองค์อยู่ในบ่าแขม และถูกจับปลงพระชนม์ด้วยท่อนจันทน์ได้เขียน **โคลงนิราศ** ไว้ ๒๕ บท พระยาตรังค์ฯ รวบรวมไว้ในสมัยรัชกาลที่ ๒

ลักษณะการแต่งเป็นโคลงสี่สุภาพ มีเนื้อเรื่องกล่าวถึงการจากกรุงศรีอยุธยาไปลพบุรี ชมนครลพบุรีแล้วไปทุ่งสมอคอนและไปไหว้บวงสรวงที่ศาลเจ้าแห่งหนึ่ง เนื้อความมีเพียงเท่านี้ อาจหายไปเสียบ้าง เรื่องจึงไม่ถึงตอนจบมีโคลงอยู่แต่เพียง ๒๕ โคลง แต่ได้แสดงให้เห็นธรรมเนียมนิยมในการแต่งนิราศ เมื่อมีการเดินทางไปในที่ใด ๆ ผู้จากไปก็รำพันความรู้สึกในใจของตนตามระยะทางที่ผ่านไปทำนองคร่ำครวญถึงคนรัก

๓. **เจ้าฟ้าธรรมธิเบศรไชยเชษฐสุริยวงศ์** เรียกเป็นสามัญว่าเจ้าฟ้ากุ้ง เป็นกวีที่มีชื่อเสียงโด่งดัง และมีพระประวัติโลดโผนสะเทือนใจ ทรงเป็นกวีเอกแห่งสมัยศรีอยุธยาตอนปลาย มีผีพระโอษฐ์ยอดเยี่ยมไม่ว่าจะทรงแต่งเรื่องประเภทใดก็แต่งได้ดีเยี่ยมในประเภท

นั้นเสมอ โดยเฉพาะในเรื่องกาพย์ห่อโคลงและกาพย์เห่เรือ บทรำพันสวาทหรือแม้แต่บทชมธรรมชาติโดยไม่มีความ รักเข้ามาเกี่ยวข้องเลยก็ทรงแต่งได้ดีอยู่นั่นเอง จึงเป็นเครื่องพิสูจน์ว่าทรงเป็นศิลปินในทางวรรณคดี และทรงเป็นกวีโดยพระกมลสันดานอย่างแท้จริง

เจ้าฟ้าธรรมธิเบศร ฯ ทรงเป็นพระราชโอรสพระองค์ใหญ่ของพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ พระมารดาคือกรมหลวงอภัยนุชิต เจ้าฟ้าธรรมธิเบศร ฯ ได้รับสถาปนาเป็นเจ้าฟ้ากรมขุนเสนาพิทักษ์ และต่อมาก็ดำรงพระอิสริยยศสูงสุดเป็นกรมพระราชวังบวรสถานมงคล ชีวิตส่วนพระองค์นั้นเคยทรงพันพระ (กรมขุมสุเรนทรพิทักษ์) จีวรขาด จนต้องหนีราชภัยพระบิดาไปผนวชอยู่ ๒ พรรษา เคยเป็นแม่กองปฏิสังขรณ์วัดและพระพุทธรูป เคยประชวรพระโรคสำหรับบุรุษจนไม่อาจขึ้นเผ้าได้ถึง ๓ บีเศษ ทรงมีศัตรูเป็นเจ้านายหลายพระองค์ และทรงกระทำชู้กับเจ้าฟ้าสังวาล และเจ้าฟ้านิม พระสนมของพระบิดา จนเกิดบุตรด้วยกันสามองค์สองค์ เป็นผลให้ต้องพระราชอาญาถูกถอดเป็นไพร่และถูกโบยจนสิ้นพระชนม์เมื่อพระชนมายุได้ ๔๐ พรรษา นับว่าพระองค์ได้ทรงผ่านประสบการณ์ทั้งร้ายและดีอย่างถึงที่สุดทุกด้าน

ในด้านการนิพนธ์หนังสือ เจ้าฟ้าธรรมธิเบศร์ ฯ ได้ทรงแต่งหนังสือไว้หลายฉบับ ดังนี้คือ.–

๑. **นันโทปนันทสูตรคำหลวง** ทรงแต่ง เมื่อหนีไปผนวชที่วัด โคกแสง (ตอนทรงกระทำผิดพันกรมขุนสุเรนทรพิทักษ์ จีวรขาด) เมื่อ พ.ศ. ๒๒๗๙

ลักษณะการแต่งคล้ายคลึงกับมหาชาติคำ หลวง ซึ่งแต่งในสมัยพระบรมไตรโลกนาถ ก่อนนันโทปนันทสูตร ๒๕๔ ปี

เนื้อเรื่องกล่าวถึงพระศาสดา (พระพุทธเจ้า) ประทับอยู่ ณ มหาวิหาร เศรษฐีอนาถบิณฑิกะอาราธนาไปรับบิณฑบาต พระศาสดาทรงทราบด้วยญาณว่า พระยานาคชื่อนันโทปนันทะประกอบด้วยทิฐิ ทรงต้องการจะทรมาน (คำว่าทรมาน หมายความว่าทำให้เลิกยึดถือในความถือมั่นเดิม มิได้แปลว่าทำ ให้เดือดร้อน) จึงโปรดให้พระโมค คัลลาน์เป็นผู้ทรมาน ส่วนพระองค์และพระอรหันต์ ๕๐๐ เหาะข้ามเศียรพระยานาคไป พระยานาคโกรธแค้นมากไปยังเขาพระสุเมรุ เนรมิตกายใหญ่โตบดบังไปถึงสวรค์ชั้นดาวดึงส์ แต่พระโมคคัล-

ลาน์ก็แสดงฤทธิ์ให้อัศจรรย์ยิ่งไปกว่า จนที่สุดพระยานาคยอมรับว่าตนพ่ายแพ้ พระโมคคัลลาน์จึงนำตัวไปเฝ้าพระศาสดาๆ ประทานศีลให้รักษา แล้วจึงเสด็จไปรับบิณฑบาตที่บ้านอนาถบิณฑิกะเศรษฐี

นันโทปนันทสูตรเป็นเรื่องแต่งดีทั้งในเชิงกวี และการใช้ถ้อยคำ แสดงว่าผู้แต่งเป็นผู้รอบรู้ในทางอักษรศาสตร์เป็นอย่างดี แต่เหตุที่ไม่แพร่หลายเป็นที่รู้จักเท่ากับเรื่องมหาชาติฉบับต่าง ๆ ก็เพราะว่าประชาชนนิยม และมีศรัทธาในมหาชาติมากกว่า

๒. **พระมาลัยคำหลวง** ในบรรดาพระนิพนธ์ของเจ้าฟ้ากุ้งมีเรื่องทางศาสนาอยู่แต่เพียง ๒ เรื่อง คือ นันโทปนันทสูตรคำหลวง และพระมาลัยคำหลวง ซึ่งทรงแต่งขึ้นภายหลังเรื่องแรก ๑ ปี (พ.ศ. ๒๒๘๐) ขณะที่ทรงพระผนวชอยู่วัดโคกแสง

เรื่องพระมาลัยคำหลวง ได้เค้าเรื่องมาจาก **มาเลยสูตร** เป็นคัมภีร์ที่พระภิกษุลังกาแต่งไว้เป็นภาษาบาลี เมื่อประมาณ พ.ศ. ๑๖๙๖ และไม่มีในพระไตรปิฎก ต่อมาพระพุทธวิลาสภิกษุชาวลานนาแต่งขยายเรื่องนี้ออกไป เรียกว่า **ฎีกามาลัย** ประมาณเมื่อ พ.ศ. ๒๐๖๐ (สมัยพระเจ้าพิลาครองลานนา และใกล้เคียงกับปีแต่งนิราศหริภุญชัย)

พระมาลัยเป็นเรื่องที่รู้จัก และเชื่อถือกันแพร่หลายในหมู่ชาวไทย ว่าเมื่อพุทธศาสนามีอายุได้ ๕,๐๐๐ ปีแล้ว ฝูงชนจะเป็นมิจฉาทิฐิประกอบกรรมชั่วมากขึ้นๆ ร่างกายจะเล็กลง อายุจะถอยสั้นเข้า ผู้มีศีลประพฤติธรรมจะหลบหนีไปอยู่ตามป่าเขา เมื่อถึงที่สุดของศาสนาจะเกิดมิคสัญญี ฆ่าฟันกันล้มตายสิ้น แล้วผู้มีศีลทั้งหลายจะออกมาจากที่หลบซ่อนทำนุบำรุงให้เป็นบ้านเป็นเมืองร่มเย็นอีกวาระหนึ่ง และในกาลครั้งนี้จะมีพระพุทธเจ้าองค์ใหม่คือ**พระศรีอาริย์** ลงมาตรัสรู้สั่งสอนประชาชน สมัยพระศรีอาริย์จะมีความสุขยิ่งนัก ฝูงชนรูปร่างงดงาม ปราศจากโรคภัยไข้เจ็บ ปราศจากความขาดแคลน มีแต่ผู้มีสัมมาทิฐิ ฉะนั้นเมื่อผู้นับถือศาสนาพุทธทำบุญ ก็มักจะตั้งใจอธิษฐานให้ได้เกิดในศาสนาพระศรีอาริย์ เพื่อจะได้มีความสุขถ้วนทุกประการ คนไทยแต่โบราณมีจำนวนมากที่เชื่อเรื่องพระศรีอาริย์อย่างจับจิตจับใจ เรื่องพระมาลัยคำหลวงจึงเป็นเรื่องถูกใจคน แม้เป็นคติข้างมหายาน แต่นับได้

ว่าเป็นเครื่องมือสำคัญในการสั่งสอนให้คนอยู่ในศีลธรรมอันดี ละเว้นความชั่วด้วยความเชื่อว่าจะได้ประโยชน์สุขภายหน้า

เนื้อเรื่องพระมาลัยคำหลวง กล่าวถึงพระมาลัยเถระเสด็จขึ้นมาจากการไปโปรดสัตว์นรก ได้พบชายผู้หนึ่งซึ่งถวายดอกบัว ๓ ดอก ทรงรับไว้แล้วตรึกตรองดูว่าจะทรงนำดอกบัวนั้นไปเป็นพุทธบูชาที่ใดจึงจะเหมาะ ในที่สุดก็ตกลงเหาะไปบนสวรรค์ นำดอกบัวนั้นไปบูชาพระจุฬามณีเจดีย์ ในที่นั้นพระมาลัยได้ทรงพบกับพระอินทร์ ซึ่งนำบริวารมาไหว้พระเจดีย์นั้นเหมือนกัน พระมาลัยตรัสถามพระอินทร์ว่าเป็นผู้มีบุญญาธิการแล้ว เหตุใดจึงยังบูชาเจดีย์นี้อยู่ พระอินทร์ตรัสตอบว่าเพื่อบำเพ็ญความดีให้ยิ่งขึ้นไป แล้วตรัสเล่าให้พระมาลัยฟังถึงเทวดาทั้งหมดว่าได้กระทำความดีอันใดไว้บ้าง จึงได้มาเสวยสุขในสวรรค์ครั้นแล้วพระศรีอาริย์ก็ได้เสด็จมายังบริเวณที่นั้น กระทำสักการะพระเจดีย์แล้วได้โปรดเทศนาและได้สั่งข้อความให้ประกาศแก่ชาวโลกว่าผู้ใดใคร่เกิดทันศาสนาของพระองค์ให้กระทำความดีต่างๆ เป็นต้นว่าให้ฟังเทศนามหาชาติคาถาพันให้จบในวันเดียวเป็นต้น

พระมาลัยได้สดับพระธรรมเทศนาแล้ว ก็นำความนั้นมาแถลงแก่ชาวชมพูทวีป ฝ่ายชายผู้ถวายดอกบัว ครั้นสิ้นชีวิตแล้วก็ไปบังเกิดในดาวดึงส์

นันโทปนันทสูตร และมาลัยสูตรของเจ้าฟ้ากุ้ง แต่งเป็นร่ายยาวทั้ง ๒ เรื่อง มีลักษณะการแต่งอย่างอื่นปนบ้างเล็กน้อย เช่นโคลงสี่สุภาพ เป็นต้น

๓. กาพย์เห่เรือ และกาพย์ห่อโคลง

เจ้าฟ้าธรรมธิเบศร์ฯ ทรงไว้เป็นเรื่องใหญ่ ๓ เรื่องคือ กาพย์เห่เรือ กาพย์ห่อโคลงประพาสธารทองแดง และกาพย์นิราศพระบาท แต่สังเกตได้จากเนื้อความว่าเป็นเรื่องเดียวกันต่อเนื่องกันไป เป็นการเสด็จไปเป็นกระบวนเพื่อบูชาพระพุทธบาทที่สระบุรี

๓.๑ กาพย์เห่เรือ กล่าวถึงการเสด็จโดยทางชลมารค จากกรุงศรีอยุธยาไปจนถึงบริเวณท่าเจ้าสนุก จะไปยังพระพุทธบาท

เนื้อเรื่องบรรยายถึงกระบวนตามเสด็จ ชื่อเรือต่างๆ กล่าวชมความงามของเรือ ชมปลา ชมนก ชมไม้ ต่อท้ายด้วยเห่เรื่องกากี และเห่ครวญ

๓.๒ กาพย์ประพาสธารทองแดง กล่าวถึงการเสด็จโดยทางสถลมารค จากท่าเจ้าสนุกจนถึงพระพุทธบาท เนื้อเรื่องกล่าวถึงกระบวนไพร่พล ชมธรรมชาติของสัตว์ต่างๆ

โดยเกือบไม่ได้พูดถึงความรักเลย แม้กระนั้นก็ได้รับคำยกย่องว่าไพเราะจับใจ กวีเชิญชวนให้ผู้อื่นสนใจและแลเห็นความงามของธรรมชาติอย่างถ้วนถี่

๓.๓ กาพย์นิราศพระบาท เป็นบทครำ่ครวญขณะประทับอยู่ที่พระพุทธบาท เนื้อเรื่องกล่าวชมความงามของหญิงที่รักตั้งแต่ศีรษะถึงปลายเท้า แสดงความรักที่มีต่อนางตั้งแต่เช้า สาย บ่าย เย็น ทุกวัน ทุกเดือน ทุกปี และทุกยุคกลอดไป

กาพย์ทั้ง ๓ ตอนของเจ้าฟ้าธรรมธิเบศร์ฯ มีชื่อเสียงว่าดีเด่น การแต่งกาพย์ในสมัยหลังมักยึดเจ้าฟ้าธรรมธิเบศร์ฯ เป็นครู

การเขียนกาพย์มีมาในวงการแต่งหนังสือของไทยนานแล้ว แต่เดิมคำว่ากาพย์มิได้หมายความว่าเป็นลักษณะการแต่งบทประพันธ์ประเภทหนึ่งอย่างที่เข้าใจกันอยู่ตามตำราฉันทลักษณ์ในเวลานี้ แต่หมายถึงบทร้อยกรองของกวี จะมีลักษณะการแต่งเป็นประเภทใดก็ได้ เช่นกาพย์มหาชาติของพระเจ้าทรงธรรม เขียนเป็นร่ายยาวก็เรียกว่ากาพย์ ในลิลิต-ยวนพ่าย เขียนเป็นโคลงก็เรียกว่า "เกลากาพย์" (เช่นเดียวกับคำว่า **กลอน** ใช้หมายถึงลักษณะการแต่งร้อยกรองหลายอย่าง) ต่อมาภายหลังจึงได้มีกำหนดชัดเจนขึ้นว่า กาพย์หมายถึงลักษณะการแต่งอย่างหนึ่งคล้ายฉันท์ แต่ไม่กำหนดครุ ลหุ ในตำราฉันท์ลักษณ์กล่าวไว้ว่ามีกาพย์อยู่ ๕ ชนิด คือ

สุรางคนางค์ ฉบัง ยานี กาพย์ห่อโคลง และกาพย์ขับไม้ ซึ่งจะได้กล่าวถึงอย่างละเอียดเฉพาะที่จำเป็น ดังต่อไปนี้

๑. **กาพย์ห่อโคลง** คือกาพย์ยานี ๑๑ แต่งสลับกับโคลงสี่สุภาพเนื้อความอย่างเดียวกัน สลับกันไปบทต่อบท

ตัวอย่าง กาพย์ยานี ๑๑ **ลับแลเร่งแลลับ นกหว้าจับไปว่าวอน**
ชายใดได้ดวงสมร วานนกหว้าว่าขอคืน

โคลงสี่สุภาพ (ความอย่างเดียวกับ กาพย์ยานี ๑๑)

นกลับแลเร่งแคล้ว จับจร
นกหว้าวอนว่าวอน ด่วนได้
ชายใดได้ดวงสมร เสมอชีพ
นกหว้าวอนว่าให้ ส่งน้องนางคืน

๒. **กาพย์เห่เรือ** ขึ้นต้นด้วยโคลงสี่สุภาพ ๑ บท แล้วขยายความละเอียดต่อไป เป็นกาพย์ยานี ไม่จำกัดบท

ตัวอย่างโคลง

พิศพรรณปลาว่ายเคล้า คลึงกัน
ถวิลสุดาดวงจันทร์ แจ่มหน้า
มัศยายังพัวพัน พิสวาท
ควรฤพรากน้องช้า ชวดเคล้าคลึงชม

กาพย์ยานี (ไม่จำกัดบท) **พิศพรรณปลาว่ายเคล้า คิดถึงเจ้าเศร้าอารมณ์**
มัศยายังรู้ชม สมสาใจไม่พามา
นวลจันทร์เปื่นนวลจริง เจ้านวลพริ้งยิ่งนวลปลา
คางเบือนเบือนหน้ามา ไม่งามเท่าเจ้าเบือนชาย
เพียนทองงามดั่งทอง ไม่เหมือนน้องห่มตาดพราย
กระแหแหห่างชาย ดั่งสายสวาทคลาดจากสม
แก้มช้ำช้ำใครต้อง อันแก้มน้องช้ำเพราะชม
ปลาทุกทุกข์อกตรม ไม่เหมือนพี่เศร้าใจ

ฯ ล ฯ

๓. **กาพย์ขับไม้** ใช้ขับผสมกับซอ และบัณเฑาะว์ในงานพระราชพิธี ลักษณะกาพย์คล้ายสุรางคนางค์ คือมีวรรคละ ๔ คำ ต่างกับสุรางคนางค์ซึ่งบทหนึ่งมี ๗ วรรค กาพย์ขับไม้บทหนึ่งมี ๙ วรรค และมีสัมผัสผิดเพี้ยนกับกาพย์สุรางคนางค์เล็กน้อย ขึ้นต้นด้วยโคลงสี่สุภาพ (อาจเป็นโคลงกระทู้) ต่อด้วยกาพย์ไม่จำกัดบท ถ้าเป็นโคลงกระทู้ขึ้นต้นก็เอากระทู้ของโคลงเป็นวรรคแรกของกาพย์

ตัวอย่างโคลงกระทู้

ข้า นาฏเยาวราชล้อม พงศ์พันธุ์
สาว อ่าองค์ศิริสรรพ์ พรักพร้อม
ชาว วังทุกกำนัล เหลือแล
แม่ นมนางเฒ่าล้อม พี่เลี้ยงถนอมองค์

กาพย์ (ไม่จำกัดบท) ข้าสาวชาวแม่ *อ่าองค์งามแท้ ชาติเชื้ออรองค์*
ท้าวเธอเห็นพิสมัย เรื่องราวชาวใน กรลาญพิศวง
เมื่อพิศดูทรง อ้อนแอ้นอรองค์ ดุจนางในสรรค์
บัดนั้นภูบาล พิศเพียงศฤงฆาร คืออัปสรสาวสวรรค์
ต่างงามต่างแง่ แสนสาวชาวแม่ มากมีคือสวรรค์
ต่างงามต่างกัน นุ่งห่มแพรพรรณ ต่างต่างนานา

วรรณคดีประเภทกาพย์ ได้เจริญก้าวหน้าไปอย่างยิ่งในสมัยศรีอยุธยาตอนปลาย เพราะมีเจ้าฟ้าธรรมธิเบศร์ ฯ เป็นกวีสำคัญ ต่อมาในสมัยรัตนโกสินทร์การเขียนกาพย์ก็เป็นที่นิยมเป็นอันมาก มีกวีเขียนกาพย์ที่ไพเราะอีกหลายท่าน ที่สำคัญยิ่งก็คือพระพุทธเลิศหล้านภาลัยซึ่งจะได้กล่าวต่อไป

เพลงยาวเจ้าฟ้ากุ้ง

เพลงยาวเป็นบทร้อยกรองที่ใช้เป็นสื่อของความรัก หรือสำหรับแสดงความรู้สึกนึกคิดของกวี เขียนด้วยกลอนแปด (บางทีเรียกกลอนเพลงยาว) แต่โบราณถือว่าการแต่งเพลงยาวเป็นเสมือนกีฬาอย่างหนึ่งที่แสดงความรู้ ความสามารถ และความคิด ของกวีในเชิงกลอน เดิมเล่นกันอยู่ในวงชนชั้นสูง (ซึ่งเป็นผู้มีการศึกษาดี แต่งบทกวีได้) แต่ต่อมาก็แพร่หลายทั่วไป เพลงยาวในระยะหลังคือในสมัยรัตนโกสินทร์ ไม่จำกัดวัตถุประสงค์การแต่งอยู่แต่เพียงเป็นจดหมายรัก แต่เป็นบทรำพันความคิดด้านใด ๆ ของกวีก็ได้

เจ้าฟ้ากุ้งได้ทรงแต่งเพลงยาวไว้เป็นทำนองออดอ้อนให้หญิงให้ปลงใจรัก มีปรากฏอยู่ในประชุมเพลงยาวครั้งกรุงเก่า ๓ เรื่อง สำนวนอ่อนหวานไพเราะกินใจยิ่งนัก

๔. เจ้าฟ้ากุณฑล และ ๕ เจ้าฟ้ามงกุฎ

เป็นพระธิดาในพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ ทั้ง ๒ พระองค์เป็นผู้ทรงนิพนธ์บทละครรำเรื่องดาหลังและเรื่องอิเหนา มีคำกล่าวซึ่งเล่าต่อกันมาแต่ไม่มีหลักฐานว่าเจ้าฟ้าทั้ง ๒ พระ-

องค์ มีหญิงเชลยมาจากปัตตานีเป็นข้าหลวงรับใช้ และได้เล่าเรื่องอิเหนาถวาย จึงได้ทรงแต่งเรื่องนี้ขึ้นพระองค์ละเรื่อง คืออิเหนาใหญ่ (ดาหลัง) และอิเหนาเล็ก (อิเหนา) เรื่องทั้ง ๒ นี้ สูญหายไปเสียแล้ว จนถึงรัชกาลพระพุทธยอดฟ้าสมัยรัตนโกสินทร์จึงได้ทรงพระราชนิพนธ์ขึ้นใหม่ทั้ง ๒ เรื่อง เรื่องใหญ่ได้ชื่อว่าดาหลังตามเดิม และเรื่องเล็กให้ชื่ออิเหนาตามชื่อตัวเอกในเรื่อง (ดาหลัง: พระวรวงศ์เธอ กรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิยากร, ๒๔๙๙ หน้า ๑๕)

บทละครรำเรื่องดาหลัง และเรื่องอิเหนาจะยกไปกล่าวในสมัยรัตนโกสินทร์

๖. มหานาควัดท่าทราย

เป็นกวีที่เป็นบรรพชิต และได้แต่ง **ปุณโณวาทคำฉันท์** ซึ่งนับได้ว่าเป็นหนังสือฉันท์เล่มเดียวในสมัยพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ นอกจากนี้ยังปรากฏว่ามหานาคได้แต่งเพลงยาวและโคลงไว้อีกด้วย นอกจากผลงานเหล่านี้แล้วก็ไม่ปรากฏเรื่องราวใด ๆ เกี่ยวกับประวัติของพระมหานาคผู้นี้

ปุณโณวาทคำฉันท์ เป็นฉันท์ที่ได้รับคำยกย่องเป็นอันมากจากผู้อ่าน เพราะได้พรรณนาความเกี่ยวกับประวัติของพระพุทธบาทที่สระบุรี ความงดงามวิจิตรของพระพุทธบาทตลอดจนการเสด็จโดยทางชลมารคและสถลมารคของพระเจ้าแผ่นดิน เล่ารายละเอียดต่าง ๆ เกี่ยวกับการฉลองสมโภชพระพุทธบาท จึงนับว่ากวีสามารถใช้ฉันท์อันเป็นลักษณะการแต่งที่ยากบรรยายเรื่องราวเกี่ยวกับพระพุทธบาทอย่างครบถ้วน และอย่างไพเราะทำให้ได้เห็นสภาพในอดีต ทั้งในด้านภาพ ขนบธรรมเนียมประเพณี และค่านิยมต่าง ๆ ชัดเจน

นอกจากปุณโณวาทคำฉันท์แล้ว ยังมี **โคลงนิราศพระพุทธบาท** ซึ่งเข้าใจกันว่าเป็นงานประพันธ์ของพระมหานาคอีกเรื่องหนึ่ง แต่งเป็นโคลงสี่สุภาพแต่เพียง ๒๕ บท พระยาตรังค์ ฯ กวีในสมัยรัชกาลที่ ๒ ได้บันทึกไว้ เนื้อความขาดหายไปทั้งตอนต้นและตอนท้าย แต่กวีโวหารของผู้แต่งนับได้ว่าดีเยี่ยมเรื่องหนึ่ง โดยเฉพาะในเชิงอุปมาอุปไมย เนื่องจากเป็นหนังสือหาอ่านยาก จึงขอยกตัวอย่างให้เห็นความเปรียบอันไพเราะดังนี้

สามเล่มราเมศร์ไท้ สังหรณ์
แม่ก็ทรงสามศร เปรียบท้าว
ท่านผลาญอสุรมรณ์ ลาญชีพ
เจ้าก็ผลาญชายอกร้าว มอดม้วยดูเสมอ
ศรเนตรเสียบเนตรคั้น คมขรรค์
ศรสำเนียงตรึงกรรณ ส่งข้ำ
ศรโฉมแม่ยิงยัน ยายาก
ต้องผู้ใดอกช้ำ เฉกท้าวสาดศร

มหานาคยังมีบทประพันธ์ที่เหลือฉบับมาไม่ครบบริบูรณ์อีกเล็กน้อย เช่น ฉันท์ชม ไม้ โคลงกลบท แต่เป็นจำนวนเล็กน้อยมาก เป็นที่น่าเสียดายที่ไม่อาจรักษางานกวีผีปากดี ไว้ได้ครบถ้วน

๗. หลวงศรีปรีชา (เซ่ง)

เป็นกวีอีกท่านหนึ่งของสมัยศรีอยุธยาตอนปลาย ได้แต่งเรื่อง **ศิริวิบุลกิติ** ด้วย ลักษณะการแต่งเป็นกลอนที่แปลกกว่าเรื่องอื่น ๆ ในสมัยนั้น ทำนองว่าการเล่นกลอนแปด จะเป็นเรื่องพื้น ๆ ธรรมดาไปเสียแล้ว หลวงศรีปรีชาจึงคิดประดิษฐ์ให้มีวิธีการแต่งกลอนที่ ยากและซับซ้อนขึ้น ที่เรียก **กลอนกลบท** คือเพิ่มข้อบังคับในการแต่งให้ยิ่งขึ้นกว่ากลอน ธรรมดาทำให้แต่งยากขึ้น และเป็นทางแสดงฝีมือของผู้แต่งได้มากขึ้น **กลบทศิริวิบุลกิติ** ของหลวงศรีปรีชาเอาเนื้อเรื่องมาจากปัญญาสชาดก แต่งเป็นกลบททั้งสิ้น ๘๖ ชนิด ไม่มี กลอนธรรมดาเลย เช่น กลบทหงส์ทองลีลา กลบทกบเต้นต่อยหอย ฯลฯ

เนื้อเรื่องเล่าถึงกาลเมื่อพระโพธิสัตว์มาเสวยพระชาติเป็นโอรสท้าวศกิติ และนาง ศิริมดี ต่อมามีกษัตริย์อีกองค์หนึ่งคือพาลราชยกมาล้อมเมือง เพื่อมิให้มีการรบพุ่งเป็นที่ เดือดร้อนแก่ไพร่บ้านพลเมือง ท้าวศกิติ และพระมเหสีเสด็จหนีไปผนวชที่เขาวิบุลบรรพต แต่ก็ถูกพรานป่าหักหลัง นำกองทัพศัตรูมาจับท้าวศกิติไปทรมานอยู่นานปี เมื่อพระโอรส

ซึ่งมีพระนามว่าศิริวิบุลกิติเจริญวัยขึ้น จึงคิดตามพระบิดาไปและขอรับโทษแทน แต่จะประหารกุมารอย่างไรก็ไม่ตาย ท้าวพาลราชกลับถูกธรณีสูบ พระศิริวิบุลกิติได้ครอบครองบ้านเมืองเป็นสุขในตอนท้ายเรื่อง ตามธรรมดาของนิทานชาดกซึ่งย่อมจบลงด้วยดี ผู้กระทำชั่วก็ได้รับโทษและผู้ทำดีก็ได้รับผลตอบสนองในทางดีอันเป็นหลักของพุทธศาสนา

ตัวอย่างเสดงลักษณะกลอนกลบท

กลบทกบเต้นต่อยหอย

บ้าชื่อเช่งเขียนชื่อช้อง *จองนามหมาย*
ล้าไว้ชื่อลือว่าชาย *ไว้ศักดิ์ศรี*
พระบัณฑูรพูนบันเทิง *พระทัยทวี*
ตั้งยศแสงแต่งยศศรี *หลวงปรีชา*

ฯลฯ

สรุป วรรณคดีสมัยกรุงศรีอยุธยาตอนปลาย (พ.ศ. ๒๒๗๕–๒๓๑๐)

๑. เป็นระยะเวลาที่วรรณคดีเจริญมากอีกระยะหนึ่งของสมัยกรุงศรีอยุธยา หลังจากเว้นระยะแห่งวรรณคดีจากสมัยกรุงศรีอยุธยาตอนกลางเป็นเวลา ๔๔ ปี

๒. ระยะเวลาเจริญของสมัยกรุงศรีอยุธยาปลายนี้เป็นเวลาประมาณ ๓๕ ปี ระหว่างรัชกาลพระเจ้าบรมโกศ จนถึงเวลาเสียกรุงศรีอยุธยาครั้งที่ ๒ เมื่อ พ.ศ. ๒๓๑๐

๓. มีจำนวนกวีมีชื่อเสียงเด่น มีทั้งกวีสตรีและบุรุษ คฤหัสถ์และบรรพชิต ทั้งที่เป็นคนชั้นสูงและชั้นกลาง

๔. วรรณคดีมีลักษณะการแต่งครบตามฉันทลักษณ์ คือ กาพย์ กลอน โคลง ฉันท์ และ ร่าย และมีสำนวนโวหารไพเราะดีเด่นทุกเรื่อง นับได้ว่าดีในด้านคุณภาพของกาพย์กลอนเป็นอย่างยิ่ง แต่น่าเสียดายที่ฉบับขาดสูญไม่ครบบริบูรณ์นัก

๕. ลักษณะการแต่งที่เจริญก้าวหน้าอย่างยิ่ง คือ

๕.๑ กาพย์

๕.๒ กลอน (กลบทและเพลงยาว)

๕.๓ บทละคร

๖. เนื้อเรื่องส่วนใหญ่เป็นแบบเดิม คือ เรื่องเกี่ยวกับศาสนาและเรื่องเล่าชาดก บทนิราศ ครำครวญ บันทึกเหตุการณ์ แต่มี**แปลกใหม่** คือการรับเอาเรื่อง **อิเหนาของชวา** มาเป็นบทละครรำ

เปรียบเทียบวรรณคดีสมัยกรุงศรีอยุธยาตอนกลาง กับตอนปลาย

สมัยกรุงศรีอยุธยาตอนกลาง	**สมัยกรุงศรีอยุธยาตอนปลาย**
๑. มีจำนวนกวี และจำนวนวรรณคดีมากกว่า	๑. จำนวนกวี และจำนวนวรรณคดีน้อยกว่า แต่มีกวีสตรีในสมัยนี้แต่งบทละครรำ ๒ พระองค์ และมีพระภิกษุชนชั้นกลางซึ่งมีผีปากดีเยี่ยม
๒. **นิยม**แต่งฉันท์ และโคลง **สี่สุภาพเป็นส่วนมาก เริ่ม**แต่งกาพย์ห่อโคลงขนาดยาว **ไม่ปรากฏ**แน่ชัดว่ามีการแต่งกลอนเป็นวรรณคดี มีวรรณคดีประเภท**ร้อยแก้ว**	๒. ลักษณะการแต่งมีครบทุกอย่าง กาพย์และกลอนเจริญเด่นมาก แต่ปรากฏว่าไม่มีการแต่งประเภทร้อยแก้ว นอกจากแบบเรียน **จินดามณี** ซึ่งแต่งในรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์ฯ
๓. มีการเล่นละครแล้ว แต่ไม่มีหลักฐานว่าเจริญมากนัก มีบทพากย์หนัง (ใหญ่) อยู่หลายบท เข้าใจว่าการเล่นหนังจะเจริญ	๓. การละครเจริญ **ทั้งบทและวิธีแสดง** และมีหลักฐานว่ามีละครผู้หญิง (ละครใน) ในสมัยนี้
๔. เนื้อเรื่องวรรณคดียังคงอยู่ในลักษณะเดิม คือ เรื่องศาสนา พิธีกรรม นิราศ บท สดุดีพระมหากษัตริย์ บันทึก เหตุการณ์ ฯลฯ	๔. เนื้อเรื่องขยายออกโดยรับเอาเรื่องอิเหนาจากชวามา
๕. ต้นฉบับส่วนใหญ่ครบบริบูรณ์	๕. ต้นฉบับ ขาดสูญ ไม่ครบตลอดเรื่องเป็นส่วนมาก

๖. ค่านิยมทางสังคมเป็นลักษณะแบบเดิมของไทย กล่าวคือยกย่องสถาบันศาสนา พระมหากษัตริย์ ชนชั้นขุนนาง ฯลฯ	๖. ค่านิยมทางสังคมเป็นแบบศรีอยุธยากลาง
๗. แนวการเขียนยกย่องอุดมคติ และใช้จินตนาการในการแต่ง	๗. ยกย่องอุดมคติดังก่อนเก่า แต่มีการเขียนอย่าง **สมจริง** ในกาพย์ห่อโคลงประพาสธารทองแดง

วรรณคดีสมัยกรุงธนบุรี (พ.ศ. ๒๓๑๐–๒๓๑๕)

ในระหว่างที่เสียกรุงแก่พม่า เมื่อ พ.ศ. ๒๓๑๐ นั้น วรรณคดีของเราทรุดโทรมลงเป็นอย่างยิ่ง เราต้องสูญเสียหนังสือวรรณคดีของเราไปเป็นอันมาก ที่หายสูญไปเลยก็มี ที่ชำรุดเสียหายก็มี ประการหนึ่งวรรณคดีจะเจริญได้ก็ต้องอาศัยความสงบสุข และความเจริญของบ้านเมืองคู่กันไปด้วย เมื่อบ้านเมืองอยู่ในลักษณะบ้านแตกสาแหรกขาด และเป็นระยะกู้อิสรภาพก็เป็นธรรมดาที่วรรณคดีจะทรุดโทรมไปตามสภาพการณ์

แต่อย่างไรก็ตาม พระเจ้ากรุงธนบุรี (พระเจ้าตากสิน) ทรงกู้อิสรภาพได้สำเร็จในปีที่เสียกรุงนั้นเอง การวรรณคดีของเรากลับตั้งตัวได้ใหม่ ประกอบกับความสนพระทัยของพระเจ้ากรุงธน ฯ จึงได้มีการเริ่มแต่งหนังสือขึ้นใหม่ ในระหว่างการฟื้นตัวและก้เอกราชของเรา จนมีผู้กล่าวว่า "คนไทยรบพม่าไป แต่งรามเกียรติ์ไป" (คำกล่าวของอาจารย์ เจือ สตะเวทิน)

แม้ระยะเวลาของสมัยธนบุรีจะสั้นแค่เพียง ๑๕ ปี และเป็นระยะเวลาวิกฤติทางการบ้านเมืองก็จริง แต่เราก็ยังมีผู้แต่งวรรณคดี ดังนี้

สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี ทรงแต่งบทละครรำเรื่อง **รามเกียรติ์** ไว้ ๔ ตอน สำหรับให้ละครหลวงเล่น มีข้อความปรากฏในพงศาวดารฉบับพันจันทนุมาศว่า สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี ทรงยกกองทัพไปตีเมืองนครศรีธรรมราช เมื่อ พ.ศ. ๒๓๑๒ ได้ตัวเจ้านคร ฯ กับทั้งพวกพ้องพงศ์พันธุ์และละครผู้หญิง สมเด็จพระเจ้ากรุงธน ฯ จึงโปรดให้หัดละครหลวง

ขึ้นใหม่ และได้ทรงอุตสาหะแต่งบทละครบางตอนขึ้นให้ละครหลวงเล่น ในบานแพนก พระราชนิพนธ์รามเกียรติ์มีแจ้งไว้ชัดเจนว่า "วัน ๑ ๆ ๖ ค่ำ จุลศักราช ๑๑๓๒ ปีขาลโทศก พระราชนิพนธ์ทรงแต่ง ขั้นต้นเป็นประถมยัง ทราม / พอดี อยู่" (จ.ศ. ๑๑๓๒ ตรงกับ พ.ศ. ๒๓๑๓ นับเป็นปีที่สามแห่งรัชกาลพระเจ้ากรุงธน) ถ้าจะนับเวลาที่เสด็จกลับจากนครศรีธรรมราช ทรงแต่งเรื่องรามเกียรติ์ แล้วจึงเสด็จไปปราบก๊กเจ้าพระฝางต่อไปในเดือน ๘ ปีเดียวกันนั้น ก็เท่ากับว่าทรงมีเวลาแต่งบทละครเรื่องรามเกียรติ์นี้แต่เพียง ๒ เดือนเท่านั้น นับเป็นงานรีบด่วนจึงทรงออกตัวไว้ว่า "ยังทราม ยังพอดี" อยู่

รามเกียรติ์ของสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี ๔ ตอน คือ

๑. ตอนพระมงกุฎ เรื่องนี้เป็นเรื่องตอนท้ายของรามเกียรติ์ แต่ทรงเป็นพระราชนิพนธ์เล่มแรก เนื้อเรื่องกล่าวถึง พระมงกุฎ พระลบ โอรสพระรามกับนางสีดา อยู่ในป่ากับฤาษีวาลมิกิ เพราะนางสีดาถูกเนรเทศไป ฤาษีมอบศรวิเศษให้ ๒ กุมาร ๆ ลองศรเสียงกัมปนาทถึงกรุงอโยธยา พระรามทำพิธีปล่อยม้าอุปการแสดงอำนาจ พระมงกุฎ พระลบ จับม้าไปขี่เล่น พระภรตจับพระมงกุฎไปถวายพระราม พระลบตามไปแก้ได้และพากันหนีไป จบลงตอนพระรามยกกองทัพไปตามจับ ๒ กุมาร

ตอนที่ ๒–๓–๔ เนื้อความต่อเนื่องกันคือ

ตอนที่ ๒ เป็นตอนหนุมานเกี้ยวนางวานรินทร์ เนื้อความตอนต้นขาดหาย จึงเริ่มต้นตอนหนุมานพบนางวานรินทร์ในถ้ำ (นางวานรินทร์เป็นนางฟ้าถูกสาป และให้คอยบอกทางแก่หนุมานไปฆ่าวิรุณจำบัง จึงจะพ้นคำสาป) ได้นางเป็นภรรยา แล้วหนุมานไปฆ่าวิรุณจำบังสำเร็จ กลับมาส่งนางไปเมืองฟ้า ทศกัณฐ์ให้ไปเชิญท้าวมาลีวราชมากรุงลงกา เพื่อให้ช่วยเป็นฝ่ายตน ความตอน ๒ จบลงแค่ท้าวมาลีวราชมาถึงสนามรบ ไม่ยอมเข้าไปกรุงลงกา

ตอนที่ ๓ เป็นตอนท้าวมาลีวราชว่าความด้วยความเที่ยงตรงให้โจทก์จำเลย และนางสีดามาสนามรบด้วย และให้ทศกัณฐ์คืนนางสีดา แต่ทศกัณฐ์ไม่ยอมจึงถูกท้าวมาลีวราชสาปแช่ง

ตอนที่ ๔ เป็นตอนที่ทศกัณฐ์ตั้งพิธีทรายกรดและปลุกเศกหอกกบิลพัสดุ์ นางมณโฑยุให้ทศกัณฐ์ฆ่าพิเภกเสีย เพราะเป็นผู้คอยทำนายบอกเรื่องราวต่าง ๆให้แก่ฝ่ายพระราม พิเภกหนีแอบบังพระลักษณ์ ๆ จึงต้องถูกหอกโมกขศักดิ์ หนุมานต้องเหาะไปหายาแก้ แม่หินบดยาอยู่เมืองนาค ส่วนลูกหินอยู่ลังกา ทศกัณฐ์หนุนนอน หนุมานสะกดให้หลับและหักยอดปราสาทไปลักลูกหินมาได้ แล้วแกล้งผูกผมทศกัณฐ์กับนางมณโฑเข้าไว้ด้วยกัน จนต้องเชิญฤาษีโคบุตรมาแก้ (วิธีแก้คือให้นางมณโฑชกเศียรทศกัณฐ์จึงหลุดได้)

ผู้อ่านพระราชนิพนธ์เรื่องรามเกียรติ์ของพระเจ้ากรุงธนบุรี วิจารณ์ว่ากระบวนกลอนไม่ประณีตนักและสู้รามเกียรติ์ฉบับของรัชกาลที่ ๑ และที่ ๒ ไม่ได้ แต่กระนั้นก็ยังมีตอนดี ๆ อยู่หลายตอน และความสำคัญไม่ได้อยู่ที่บทละครโดยตรง แต่อยู่ที่ **ทรงเริ่มฟื้นฟูการแต่งวรรณคดี** ให้กลับมีขึ้นอีกทั้งที่ทรงมีพระราชภาระอย่างอื่นที่จะต้องทรงกระทำรีบด่วนเต็มพระหัตถ์

กวีผู้แต่งคนอื่น ๆ ที่ควรกล่าวถึง คือ

หลวงสรวิชิต (เจ้าพระยาพระคลัง หน)

ท่านผู้นี้ได้รับราชการต่อมาในสมัยพระพุทธยอดฟ้า ฯ และได้บรรดาศักดิ์เป็น **เจ้าพระยาพระคลัง** (หน) เป็นกวีมีชื่อเสียงยิ่งท่านหนึ่ง

เมื่อยังรับราชการอยู่กับสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีนั้น หลวงสรวิชิต ได้แต่งเรื่อง

๑. ลิลิตเพชรมงกุฎ

๒. อิเหนาคำฉันท์

ลิลิตเพชรมงกุฎ

แต่งเป็นลิลิตสุภาพประกอบด้วยโคลงสี่สุภาพ และร่ายสุภาพ เนื้อเรื่องคือเรื่องที่เวตาลเล่าถวายท้าววิกรมาทิตย์ ซึ่งอาจแบ่งได้เป็นตอน ๆ ดังนี้

๑. พระเพชรมงกุฎทูลลาพระบิดาไปล่าสัตว์ และหลงทางไปกับพี่เลี้ยงถึงเมืองกรรณ

๒. พี่เลี้ยงทำอุบายให้ได้ธิดาของเจ้ากรุงกรรณเป็นชายา พระธิดากลัวพี่เลี้ยงจะชวนพระเพชรมงกุฎกลับบ้านเมือง จึงวางยาพิษให้ตายเสีย แต่พี่เลี้ยงรู้ทัน และชวนพระเพชรมงกุฎกลับบ้านเมืองจริง ๆ

๓. พี่เลี้ยงคิดอุบายแนะนำให้ได้นางกลับไปด้วยสำเร็จ

๔. เจ้ากรุงกรรณทราบความจริงว่าเข้าพระทัยผิดเสียพระธิดาไป เสียพระทัยจนสิ้นพระชนม์ เวตาลแกล้งลวงถามให้ท้าววิกรมาทิตย์ตรัสว่า ความผิดควรตกอยู่ผู้ใด ท้าววิกรมาทิตย์เผลอตอบว่า เจ้ากรุงกรรณผิด เวตาลได้โอกาสที่ท้าววิกรมาทิตย์ผิดสัญญาว่าจะไม่ตรัสว่ากระไรตลอดทาง หนีกลับไปยังที่อยู่เก่าของตน

อิเหนาคำฉันท์ หลวงสรวิชิตแต่งเรื่องนี้เมื่อ พ.ศ. ๒๓๒๒ แต่งเป็นฉันท์ปนกาพย์

เนื้อเรื่องกล่าวถึงเฉพาะตอนอิเหนาเผาเมืองดาหาแย่งเอานางบุษบาไป ไม่ยอมให้เข้าพิธีอภิเษกกับจรกา อิเหนาพานางไปไว้ในถ้ำทองที่เตรียมไว้ จรกาติดตามไปสังเกตดูว่าอิเหนาเป็นผู้ลักนางไปหรือเปล่า อิเหนาแกล้งทำเป็นพิโรธผู้ลักนาง แต่พอระลึกขึ้นได้ถึงความฝันของตนเมื่อตอนกลางคืน ว่านกอินทรีจิกตาก็ให้นึกเศร้าใจและหวาดหวั่น จึงประสมร้องไห้ไปกับจรกา

นายสวน (มหาดเล็ก) เขียน **โคลงยอพระเกียรติพระเจ้ากรุงธนบุรี**

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า ฯ ทรงสรรเสริญเรื่องนี้ในฐานะที่เป็นประโยชน์ในด้านการศึกษาประวัติความเป็นไปต่าง ๆ ได้มาก

ลักษณะการแต่งเป็นโคลงสี่สุภาพล้วน มีโคลงทั้งสิ้น ๘๕ บท และมีวิธีการแต่งแปลกออกไปคือไม่มีบทไหว้ขึ้นต้น แต่แจ้งชื่อผู้แต่งและเวลาแต่ง ว่าแต่งใน พ.ศ. ๒๓๑๔

เนื้อเรื่องกล่าวถึงการที่พระเจ้ากรุงธน ฯ ทรงเห็นว่าศาสนาร่วงโรยเศร้าหมอง จึงยกกองทัพจากจันทบุรีมาตั้งที่ธนบุรี พรรณนาถึงความอุดมของบ้านเมือง สรรเสริญบารมีพระเจ้าแผ่นดิน และการปราบปรามก๊กต่าง ๆ ที่ยังขัดแข็ง กล่าวถึงการสมโภชพระนครอย่างสนุกสนาน และจบลงด้วยการขอพรให้พระเจ้ากรุงธนบุรีทรงพระเจริญยิ่ง

โคลงเฉลิมพระเกียรติเรื่องนี้ แต่งด้วยถ้อยคำสำนวนเรียบ ๆ ง่าย ๆ เท่ากับเขียนพงศาวดารด้วยคำโคลง แสดงถึงความรู้สึกเทิดทูนอย่างแท้จริงที่มีต่อพระมหากษัตริย์ผู้ทรงปราบศัตรู และนำความสุขมาสู่ราษฎรในระยะเวลาที่เดือดร้อนระส่ำระสายอย่างที่สุดครั้งนั้น

พระยามหานุภาพ แต่ง **นิราศพระยามหานุภาพ** หรือ นิราศกวางตุ้ง เป็นเรื่องแต่งด้วยกลอนแปด บันทึกเรื่องราวเมื่อพระเจ้ากรุงธนบุรีส่งทูตไปเมืองจีน เมื่อ พ.ศ. ๒๓๒๔ นอกจากนี้ยังมีเพลงยาวพระยามหานุภาพ ในชุมนุมเพลงยาวสมัยโบราณอีก ๓ เรื่อง

ภิกษุอินและพระยาราชสุภาบดี แต่ง **กฤษณาสอนน้องคำฉันท์** (ปนกาพย์)

ภิกษุอิน ชาวเมืองนครศรีธรรมราช แต่งเรื่องกฤษณาสอนน้อง เค้าเรื่องมาจากมหากาพย์เรื่องมหาภารตะของอินเดีย ตัดมาเฉพาะตอนนางกฤษณามเหสีของกษัตริย์ปาณฑพทั้งห้า สอนความประพฤติของสตรีผู้เป็นภรรยาและแม่เรือน ว่าควรประพฤติตนและปฏิบัติสามีอย่างไร

เรื่องนี้ต่อมาสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรสได้ทรงแต่งขึ้นใหม่ โดยทรงเห็นว่าฉบับเดิมของภิกษุอินนั้นผีปากยังไม่ดีนัก

สรุป ๑. ช่วงเวลาของวรรณคดีในสมัยธนบุรีมีระยะสั้นแค่เพียง ๑๕ ปี

๒. มีวรรณคดีประมาณ ๕ เรื่อง แต่งเป็นร้อยกรองทุกฉบับ ประเภท กาพย์ กลอน โคลง และฉันท์ มีเนื้อเรื่องในเชิงเล่าเรื่องสดุดีพระมหากษัตริย์ นิราศ และสอนใจ

๓. แม้บทร้อยกรองแห่งสมัยนี้ มิใช่เรื่องที่แต่งดีเด่นนัก แต่ความสำคัญอยู่ที่ว่าได้เริ่มฟื้นฟูการแต่งหนังสือกันขึ้นอีกวาระหนึ่ง ทั้งที่เรายังบอบช้ำจากการเสียกรุงเป็นอันมาก

หมายเหตุ

นายขจร สุขพานิช ได้ถ่ายภาพแบบเรียนภาษาไทยจากหอสมุด มหาวิทยาลัยลอนดอน ประเทศอังกฤษมา ๑ ชุด ในบานแพนกต้นเรื่อง แสดงว่าเขียนไว้ในรัชกาลพระเจ้ากรุงธนบุรี (อาจแต่งก่อนก็ได้) ผู้สำเร็จราชการเมืองสิงคโปร์ได้ไป และเก็บไว้ ณ หอสมุดนั้นจนบัดนี้